DPN 5463

Title : निर्णयामृत / NIRṆAYAMṚTA

Run. No. 6154 Cat. No. Micro. No.

Subject धर्मशास्त्र / code of conduct. Religion : Hindu / Bauddha

Language : Skt. / New. / Nep. / Skt. - New. / Maith. - New. / New. - Nep. /

Size in cms. 31.5 X 12.5 Folios 127 Lines (in a page) 8 Extra folios 3-16; 19-20, 80-100; 108, 151, 162, 164-180, 203, 206-208, 210-257, 260, 261, 264, 295, 297

Compl. / Incompl. Chapt. / act /

Author / translator Śrī Sūrya Sena mahī mahendra श्री सूर्य सेन महीं महेन्द्र Scribe / donor

Date: NS / SS / VS / KS 816 Ruler / place Sūrya Sena / सूर्य सेन

Script : New. / Dev. / Bhuj. / Ran. / Illus. :

Material : palmleaf / paper / thyasaphu /

Condition : fine / damaged by worms, rats, water / Beginning folio missing. नृपोमेया पै मु)

Beginning, colophon, post-colophon :

इतिश्री सूर्यसेनमही महेन्द्र विरचिते निर्णयामृते, आशौच प्रकरणं संपूर्णं ॥ श्रीसूर्यसेन भूपद्विमल यशः श्री सागरादुद्धिते ॥ इति निर्णयामृतेस्मिन्नाशौच स्य निर्णयो ज्ञात: ॥ ॥

श्रीमत्पण्डित सिद्ध लक्ष्मण पुत्रः श्रीसिद्धलक्ष्मी पद, ब्रह्मा एवन सुप्रसिद्ध महिमा यः सिद्ध
सारस्वतः ॥ आदेशाद कृतैव सूर्य्य महमः श्रीसूर्यसेन प्रभोः, बंधे कर्म्मणि काल निर्णय
मसावल्लाड नाथः सुधीः ॥ इति निर्णयामृतः समाप्तः ॥ ॥ ॥ ... पुत्रार्थे तद्गृहीतं ॥
दिन ८४६ फाल्गुन संपूर्ण ॥

colophons / समाप्ति वाक्यात —

इति जन्माष्टमी निर्णय ; दुर्व्वाष्टमी निर्णय ; ज्येष्ठाव्रतं ; महालक्ष्मी व्रत ; नृसिंह द्वादशी व्रत ;
वामुदेव द्वादशीव्रतं ; दामोदर द्वादशी ; बलि द्वादशी व्रत ; इति पद्मनाभ द्वादशीव्रतं ; etc

निर्णयामृत

नि पञ्च प्रक्रमाष्टमीपर्यन्तं क्रियमाणा पूजा विधायत ॥ अनुवर्तनद्वसकमुत्स
व इत्यन्तोत्सवः कार्यः ॥ ॥ ०० नि वेताष्टमी ॥ ॥ अथ वेताखशुक्लाष्टम्यामुप
वासः ॥ अमुकुलवसनस्नात्वा अपराजितार्चा देवीमांसीवलकपाणिः स्ना
पयित्वा पावनं कुर्यात् ॥ गृहकेदेवीपूजने ॥ सहकासहुलकेस्नानं वेताखशु
क्लाष्टमीदिने ॥ आत्मनो देवतां स्नाप्य मांसिवालकवालिनिः ॥ लपनाहुलकपूर्वे दू
र्वपर्वसुगंधिके ॥ हुलंजातीहुलमिति ॥ सम्वत्सरप्रदीपः ॥ दद्यात् पूजां च
कुर्वीत कर्पूरवेपकनवं ॥ गर्कनाकुवनेवर्षे कन्याविप्रभुराजुनं ॥ आत्म
नं पावयंतद्वद्दक्षिणां गाकिनां ददत् ॥ सर्व - - -

३ इकीवृक्षपुराणे॥ शुक्लाष्टम्यांपुराजातो शुक्लादशमीमहागनिः॥ वधायदानव
द्रोणंशुक्लपक्षगतायजदिति॥ अष्टकृष्णाष्टम्यांशिवपूजाकार्या॥ ॥तदुक्त
रविवाक्ये॥ अष्टमासिद्विजश्रेष्ठ कृष्णाष्टम्यांतिलाचलं॥ यःपूजयति
देवेशं मोक्षलोकंव्रजेन्नरः॥ ॥इतिअष्टमी॥ ॥अथभाद्राष्टम्योमध्या
ह्निकारविद्वायनस्नात्वा॥महिषघ्नीनाम्नींदेवीं तत्रैवस्नापयित्वापूजय
ते॥ ॥तदुक्तंदेवीपुराणे॥ ॥अष्टम्यांचयथाभाद्रेनिम्बायनस्नापयेत्॥
स्वयंस्नात्वाचकर्पूरैश्चंदनाद्यैर्विलेपयेत्॥ धूपैश्चंदनकर्पूरैःवालकैः
सितसिल्लकैः॥ रुद्रागार्कवयापुष्पैर्यानिकानिशुभानिच॥ दीपश्चक
र्पूरकाविप्रताडनंचात्मनस्तथा॥ शक्तितोदक्षिणांदद्यात्महिषघ्नींचकोल
ज्ञान२

३

श्रेत्॥ दीपमालाघटनैर्वसर्वान्कामान्प्राप्नुयात्॥ ॥०१ इति भाद्राष्टमी॥०॥
॥अथश्रावणमासिमहाविष्णुव्रतमाचरेत्स्त्रीकृष्णदेवस्यजन्माष्टमीनि
शीथेकृ॥ ॥तत्रसकामैःनिष्कामैरपिसर्वत्रोपवासःकर्तव्यः॥ अकरणे
प्रत्यवायश्रवणात्॥ यथा॥ मधुमांसंखेटकाकंस्त्रीनंवामानिसक्तम॥ मां
सं कद्विपदांदुग्धं कृष्णजन्माष्टमीदिने॥ ॥तथा॥ कृष्णाष्टमीदिनेप्राप्तेयन
तुकुर्याद्विजोत्तमः॥ सोलोकजनिर्नश्यार्थंदुःखंतनसंशयः॥ वृक्षघ्नश्च
सुरापश्चस्त्रीवधःस्त्रीवधोपिवा॥ नस्त्रीकामनिग्रहंतस्यंडर्यांतीविमुख
स्यचा॥ यनकुर्वंतिजानंतःकृष्णजन्माष्टमीव्रतं॥ तेतुवक्तिमहाप्राज्ञैः
शोलामहतिकानना॥ श्रावणेवहुलपक्षेकृष्णजन्माष्टमीव्रतं॥ नकुर्यातिन

कृष्ण

गायत्रु सरुवत्रु कूनवाद्रसः॥ न कदाचियदाविष्णुर्द्वयं कोसंरक्षवत्रु॥ य
मस्यवशमापन्नः सहरनानवकोंशधा॥ अतीतानागतंगतन कुलमकालरंग
तं॥ यतिर्ननवकधायत्रु कुकबुवासत्र॥ ल्यादि॥ वाक्ष्ये जन्माष्टम्यां रा
जनमहादाबलंभूयत॥ उपवासमहाफलसुखप्रेष्य॥ ॥तद्दिकविष्णुरह
स्य॥ प्राजापत्यत्रु संयू कोकुशानरुसिवाष्टमी॥ मूहूर्तमपिलभ्यत शोपा
प्यासामहाफलाः॥ ॥रुविप्रालुवपि॥ यतिवर्षविधानन मरुकोधर्मन
दनमे॥ नभवाप्यंधवानावोयत्प्राकुफलमाप्नुयात॥ पुत्रसंतानमाप्नोंसो
रोग्यमतुलंलभत॥ ॥रुधर्मगतिरूपा मनावेकुष्टमाप्नुयात॥ नतुदिप्यवि
मानन वर्षलक्ष्यधिष्ठिव॥ रोगान् नानाविधान्रुक्ष्मा पुत्रलाभादिहानतः॥

हयूधिष्ठिव ३

४

॥सर्वकामसमृद्धंतु सर्वदुःखविवर्जितं॥ सर्वधर्मयुतंवार्थ सर्वलोकफल
संयुतं॥ कुलनपवविष्ठानां जायतेदिजोपमः॥ यस्मिन्सदेवदेवे
पुलिखितंवापपार्थिनम॥ ममजन्मदिनंपुण्यं सर्वलिक्षालक्षितम॥
पूजयत्वाशुवप्रेष्ठ जनैवृत्सवसंयुतैः॥ पेयवकुरुयंतु नकदाचिद्
वन्नप॥ पर्जन्यः कामवर्षीस्यात्रुष्टीतिस्यानरुयंरवत॥ एकवापूजितयस्मि
न्दवकाव्यविर्गमम॥ तुसर्वसमृद्धिःस्यात्नापसर्गादिकंरुयं॥ ॥इति॥ ॥
॥तथास्कंदपुराणे॥ उतनावाध्यदवर्गं दवंकासहितंहरिं॥ यस्कायेमपृथ
धार्य योनिविष्ठःपरंपदं॥ जन्माष्टमीवुर्मथवे प्रकुर्वंतिनवाक्रमाः॥ कालं
यस्यथवालाकान्लक्ष्मीरूपांसदास्थिता॥ स्मरणवासुदेवस्यमृत्युःकालरु

वन्मूल॥ सिद्धाकि सर्वकार्याणि कर्तव्यजन्माष्टमीव्रत॥ ०० त्यादि॥ वाके रूपवास
व्रत कर्तव्य हि का मूषिकादि महाफलप्रवक्ष्ये॥ सर्वेषवाजपवास व्रतं
कार्य॥ तद्व्रतं कीदृश्यामष्टम्यां क्रियतं ०० ति ०० दानो विचार्यते॥ सोयज
न्माष्टमी शुद्धाविद्धा कर्तव्यभाद्रे प्रकारा॥ तत्र शुद्धायामष्टमी दाः॥ ॥
॥ विद्धायामष्टमी दाः॥ यथा॥ शुद्धा समा न्यूनाधिका चेति त्रिविधा॥ एवं वि
द्धापि समा न्यूनाधिका चेति विद्धा॥ तत्र शुद्धा समा रोहिणी सहिता तद्रहिता च
ति द्विविधा च शुद्धन्यूनाधिका रोहिणी सहिता॥ तद्रहिता चेति द्विविधा॥ २॥ एव
ं चत्वारः॥ शुद्धाधिका तु पूर्वदिनेव रोहिणी सहिता॥ परदिनेव रो
हिणी सहिता २ उभयत्र रोहिणी सहिता ३ उभयत्र रोहिणी सहिता चेति॥

॥ तद्विधा ४॥ एवं शुद्धा न्यूनाष्टविधा॥ ॥ एवं विद्धा समा रोहिणी सहिता १ तद्र
हिता चेति द्विविधा॥ २ विद्धा न्यूना रोहिणी सहिता १ तद्रहिता चेति द्विविधा २
एवं चत्वारः॥ विद्धाधिका तु पूर्वदिनेव रोहिणी सहिता १ परदिनेव रो
हिणी सहिता २ उभयत्र रोहिणी सहिता ३ उभयत्र रोहिणी रहिता चेति चतु
र्विधा ४ एवं विधा अष्टविधा॥ उभयथा शुद्धा तदा नाभलग्न भाद्रग प्रका
रा रूपं॥ चावन्यावकर्तव्य कालदो॥ यथा॥ अर्द्धसूर्य रोहिणी युक्ताष्ट
मी उभयत्र युक्ता १ द्वितीया नवम्या रोहिणी बुधवार सोमवारथा वन्यतवन
वयुक्ता ३ एवमष्टादश प्रकारा जन्माष्टमी॥ तत्र शुद्धा समा॥ शुद्धा न्यूना॥
विद्धा समा॥ विद्धा न्यूना च॥ रोहिणी सहिता॥ रोहिणी रहिता वासे वाथा ष्या॥ द्वि

गायदिनअष्टम्याअहोरात्रं॥ तत्र अष्टअष्टसु द अष्टअविवादः॥ तत्र रोहि
णीसहितत्वं मूलमात्रे चापि अष्टं॥ तदुक्तं तिथिनक्षत्रनियमतिथिः
रात्रं व्रतपारणं॥ अन्यथा पारणं तु व्रतभंगमवाप्नुयादिति॥ अथ या
शुद्धाधिका पूर्वदिनपरदिने वा यस्मिन् रोहिणीयुक्ता सा अष्टमी॥ ॥ तदु
क्तं विष्णुरहस्ये॥ मूलमपि अहोरात्रं यस्मिन्नयुक्तं तु लभ्यते॥ अष्टम्यां रो
हिणीर्द्वे तासु पूर्वां मुपावसदिति॥ या तु शुद्धाधिका तत्र रोहिणीयुक्ता
तासु पूर्वां पूर्वमुपावसेद्दिनतिथिनक्षत्रवियोगे पारणं कुर्यात्॥ ॥
॥ तदुक्तं॥ रोहिणीसंयुता यत्र विद्धाष्टमी मुपावसेत्॥ वियोगे पारणं कुर्या
न्नान्यथा व्रतभंगवादिनः॥ तथा सायंतिकप्रोक्तं यत्र काचिद्विद्धा

अ४

विपारणं कुर्यात् दर्वं वदविद्धा विद्धेति॥ तथा च॥ तत्र कुर्यात्तिथ्यर्धापि गस्तं
वनपारणमिति॥ अथ विद्धाधिका या तत्र रोहिणी रहिता तस्यां विद्धायां एवो
पोष्य तिथ्यन्ते पारणं कुर्यात्॥ ॥ तदुक्तं॥ कृष्णाष्टमीस्कंदषष्ठी शिवरात्रिव्रतु
ष्टयः॥ एताः पूर्वयुताः कार्या तिथ्यन्ते पारणं कुरु वदिति॥ ॥ निगमेपि॥ पूर्वविद्धा
मुपोष्य तिथिषु तु षष्ठ्यग्रपारणं विना॥ उपोष्य विधिवत् कुर्यात् तदन्ते व्रतपारणमि
ति॥ विद्धाधिका पि पूर्वदिनपरदिने वा यस्मिन् रोहिणीसहिता सेवोपोष्या॥ ॥
॥ तदुक्तं॥ मूलमपि अहोरात्रं यस्मिन्नयुक्तं तु लभ्यते॥ अष्टम्यां रोहिणीर्द्वे
तासु पूर्वामुपावसदिति॥ या पुनर्विद्धाधिका तत्र रोहिणीसहिता तां पू
र्वमुपोष्य तिथ्यन्ते पारणं कुर्यात्॥ ॥ तदुक्तं व्रतपारणे॥ कार्या विद्धापि

अ३

सप्तम्यां वाहिनी सहिता अष्टमी ॥ अतो अष्टम्यां पारणं कार्या ॥ वाहिन्यां नाभ्यहितं
४ ॥ तत्र पारणविधानस्य वाहिनी प्रवर्तयति विकल्पनं कृतविषयत्वात् ॥ ॥ तद्
कं ॥ यात्रा काष्ठायानं कृतसंयुता ॥ तत्र पारणं कुर्याद्दिनाग्रवलवाहिनी
ति ॥ तन्नु ॥ यदा पूर्वं विज्ञायवासपारणदिनं तदा तत्र दूर्वं वा निष्कारुवत्
॥ तदा महानिशायां राजननिर्बंधान्नद्वितीयदिने पूर्ववासः ४ प्रसक्तं ॥ सर्वे
नयूकः ४ ॥ पारणस्य व्यापारयुक्तिकर्मत्वेन तुतसमाप्त्यर्थत्वात् दशावपूर्वं
व्रतयेति समाप्तिर्व्रतस्यादिति वत् ॥ ॥ सत्यं ॥ तिथिरेव कालः ४ पारणस्यां
तः ॥ पारणं चांगि ॥ नक्तं मांगलाद्यंगि नत्र वलायन्ति प्रसिद्धिवस्ति ॥ अ
तथ तिथ्यकालावपि दिवा पारणं कार्यं ॥ ॥ तद्यकं ॥ तिथ्यर्द्धयाय दोक्तं

नक्तं वा सवाप्यवा ॥ अर्धं वा तुथवा कुर्यात् पारणं चैव यत्र हनीति ॥ अस्यार्थः ४ ॥
॥ तिथ्यर्द्धयाक्तं नक्तं वा पारणं कुर्यात् ॥ अथवा ॥ यत्र अर्द्धं वा तु तिथि
रात्रिः ४ स्यात् तदा यत्र हनि दिवसे दिवसे पारणं कुर्यात् ॥ दिवसे पारणं य
त्र चैव वासः साध्यं ॥ ॥ तद्यकं ॥ सर्वेषां चैव वासः स्यात् दिवा पारणमिष्य
तेऽनि ॥ तथा ॥ तिथ्यर्द्धे चैव वासार्के तु तीकुर्वीत पारणमिति ॥ अतश्च य
दा रात्रौ जानिभिद्धकालतिथिता भवति तथा तत्रैव पारणं कार्यं ॥ अन्य
था यत्र वासार्के दिवसे एव पारणं कार्यमिति लाभमिति प्रपंचेन ॥ तन्नु ॥ स
प्तमीविद्धायां सप्तम्यां मूलयुतं वाहिनी सयुक्तायां द्वितीयाष्टम्यां एव वाष्टमी

खनप्राप्तस्यातिथ्यनात् पूर्वविद्धोपवासविधा धर्मतिथ्यन्तरे॥ यथा॥ सप्तमी सं
पूर्णाष्टम्यां हत्वा पूर्वद्विजातम॥ प्राजापत्यं द्वितीयं क्रिमकुलार्द्धेरवय
दि॥ एतदाष्टयासिकं इयं प्रोक्तं व्यासादिभिः पूर्वतिसत्तं॥ एतद्वचनं भा
पासविषयं॥ उपवासगतिष्टाराणां॥ किंतु॥ पूर्वविद्धायामुपोषद्विग
यदिनविहितस्य पारणं गतेन विधीयमानं ब्राह्मणाजनदक्षिणादिकं
नाहि अष्टम्यतिक्रमेणापि संपूर्णं तातिथ्यनतनादिभ्यष्टम्यां भवक
र्तस्यादिति महाफलत्वं बाधयति॥ अथ शुद्धाविद्धायाष्टमी शुद्धैवाग्रे नाहि
तीयकासाहयं स्यात॥ एतदेकं॥ अर्द्धरात्रुत्तराहिभ्यां यदा कृष्णाष्टमीन

वत्॥ एतस्यामस्यर्द्धनिशेवर्द्धिपार्थ विजन्मजं॥ सोपवासाद्यः पूजां कृत्वा गतन
सीदतीति॥ यथा॥ नाहितीयदिनाकृष्णा मासिकाद्यपक्षाष्टमी॥ अर्द्धरात्रादयः सा
हि कलासोस्त्यायदा तवत्॥ एतद्राजाराजगन्नाथः कौस्तुभोदनिवयः॥ एतद्व
पवसकालं कृत्वा कृते वसागतमा॥ अर्द्धरात्रुत्तरायोगे यावा पत्युदयसति
॥ इयं कोनामसावाशिगतुराजाराजनोर्दनः॥ नियतात्मा शुचिः स्नात्वा पूजां गतु
प्रवर्तयदिति॥ ॥ अत्र राजपदं॥ तिकृष्णप्रतिपदादिमासाभिप्रायम॥ ॥
मार्कण्डेयाचि॥ प्राजापत्यन संयुक्तं कृष्णानतसिवाष्टमी॥ इयं कोनामसा
प्रा का सा कृपाष्टमी कहलति॥ ॥ ये पूर्वदिनं यत्र वार्द्धरात्रं नाहितीयगः
॥ सेवा पाष्टमी यदा तुतिथिवृद्धादिनद्वयं यत्र अर्द्धरात्रं यागस्तदा तत्रवापा

ष्या॥ तद्यथा॥ वर्द्धनीयाप्रयत्नेन सप्तमीसंयुता अष्टमी॥ सर्वदापि न कर्तव्या सप्तमी
सहिता अष्टमीति॥ यदा तु सूर्योदयस्य स्यात्पि अष्टमी सा च वाहिनी॥ यूका उ
पवि सकला नवमी वृद्धा वा न सा मवा न च वा विना रवति सा मुक्ति दा॥ सं
पूर्णा अष्टमी पवित्या अष्टमी न स्यात्पि यूपाया॥ तद्यथा॥ पद्मपुराणे॥ ॥ उद
यगा अष्टमी किंचित् सकला नवमी यदि॥ तद्वत् वृद्धसंयुक्ता प्रासंगायसं
द्धसंयुता॥ अपि वर्षशतं नापि लभ्यते मानवा क्वचित्॥ ॥ तथा च॥ प्र
तथा निगमानाञ्च प्रतत्वं नाजितं नवै॥ ये कृता श्रावणे मासि अष्टमीवा
हिणीयुता॥ किंचुन वृद्धा वा न सा मनापि विलोक्यते॥ किंच नवमीयु
का कुलकोटिमुक्ति दानि॥ ॥०॥ ॥ इति जन्माष्टमीनिर्णयः॥ ॥ ०॥

॥ अथ कादशदशुक्लाष्टमीनिर्णयः॥ ॥ सेव द्वाष्टमी॥ सेव शुक्लाविपूर्वविद्धा
ग्राह्या॥ तद्यथा॥ श्रावणी दृग्नवमी दृग्वा चेव दृग्नाग्नी॥ पूर्वविद्धा चि
कर्तव्या नि वा सर्द्दिनमिति॥ अत पूर्वविद्धायां अष्टामूलेन कृत्वा दि
नायां सिंहस्थे सवितर्यस्यास्तदा पूर्वमस्त्यां नि पक्षमेन कार्या
॥ नवकर्तनाद्वा सकजन्मानि यति पूजविरहमाप्नोति॥ उक्तं च पद्मोत्तरे
नदाष्टः॥ तद्यथा पुराणसमुच्चयाशुक्लाष्टमीतिथिर्यदा मासि कादशपदकव
गो। द्वाष्टमीतु सा ह्यानाकरा सा विधीयतेति॥ तथा॥ प्राकृतादशपदमासि
शुक्लाष्टम्यां वरानने॥ द्वाष्टमस्त्यत्र यद्वा अष्टामूलेन वर्जयेत्॥ तथा॥ अ
ष्टायां पूजनं दाष्टयत्र द्वाष्टमूजितो द्वाविंशत्यस्यां निनाथ॥ इति॥ अ

धदूर्वायाञ्च पूजनं दाबश्च॥ पूजानसमुच्चयनवाक्ष॥ यान् पूजयन दूर्वामाहा
दिहयथानिधि॥ जानिजन्मानि वेधश्च लरुनानसंगयेत॥ तस्मात्सं पूजनी
यासा प्रतिवर्षं वधजनेत॥ सूर्वसकानजननारुत्तेसोख्य कनीसदति॥ ॥
॥ स्कंदपूनाजाधि॥ शुक्लरुद्रपदमासि दूर्वासिंहान थाष्टमी॥ सिंहार्कसाव क
रुक्वान कन्यार्क कदावनति॥ सिंहस्थमालमासस्य नूदिनमूनिसलभति॥
॥ ०० ति॥ अगस्त्यउदिन पूजा दाबश्यनउवाक्ष॥ अगस्त्यउदिनान पूजयेद
मनाहवा॥ वेधर्वपूजाभर्कंवदग्जन्मानि पंचच॥ ॥ तथा॥ दूर्वाष्टमीं स
दाल्लाश्च अष्टामूलदर्संयुता॥ पनविद्धानथाकृष्णामूनिभ्यानथाब्रवीन॥
॥ ०० ति॥ यान पूजयन माहादिल्लादिनाप्रतिवर्षं दूर्वायाञ्च पूजन वेधश्चादि

यान

१०

दाभाहिहिन॥ यदापूनर्छादिविद्धानसंरवति॥ नदाकिं कार्यमिनिच
स्त्र॥ नदादूर्वामस्यर्थे करुकं कार्यं॥ नदूर्वा॥ कर्लश्चाये करुकनश्च
ष्टामूलयदारुवेन॥ दूर्वामस्यश्चयरुक्षा नवंधंदिवसंनयदिति॥ अन्य
वयदाश्चष्टामूलनेरुवेन॥ नदाकिंनियघनाग्नीयादिति॥ नम्यन॥ दूर्वा
पूजामध्याह्नाद्यपिकर्तव्या॥ ॥ नदूर्वा॥ मूलर्क्षादिलेष्टम्यां पूर्वा वा
यदिवावना॥ दूर्वाष्टमीनिसाकार्या श्चष्टामूलंचवर्जयेदिति॥ यादिलेनव
भामूलर्क्ष॥ पनविद्धानिषिद्धपियदिवापनपि पनविद्धानिषिद्धानपूर्व
म्यां श्चष्टामूलशुक्लायां पनस्यां कर्मकालव्यापिन्यां पनापि कार्यनिद्धाना
थ॥ ॥ ०० ति दूर्वाष्टमीनिर्णय॥ ॥ रुद्रयदशुक्लाष्टम्यां श्चष्टानक्षुशुक्लाष्ट

पूर्वा

संकवकवलावा अष्टाष्टमीउच्यते॥ तत्र अष्टादेवी पूजयेत्॥ तद्यथा कालादर्शे॥
॥तदुक्तं शुक्लाष्टमी अष्टानक्षत्रसमन्विता॥ महतीकीर्तिता सा अष्टादेवी पूजयेत्॥
उपहारैर्विविधैर्विलक्ष्मीविनिवर्तयेत्॥ ॥लिंगपुराणेपि॥ कन्यार्के
यावमीशुक्ला अष्टदं महतीस्मृता॥ अलक्ष्मीं परिहारार्थं अष्टांतत्र प्रपूजयेत्
दिति॥ ॥पूजामंत्रः॥ अष्टायेतं नमस्तुभ्यं अष्टायेतं नमोनमः॥ गच्छयेतं
नमस्तुभ्यं गच्छयेतं नमोनमः॥ इति॥ प्रतिवर्षं क्रियमाणं अष्टाव्रतं न
कुर्यात्तदा विधिनिषेधवेव कार्यं॥ अन्यच्च॥ अष्टानक्षत्रशुक्लायां यस्यां कस्यांचित्
तिथौ नक्षत्रप्राधान्यं व्रतं क्रियते तत्कालं नक्षत्रं न्यूनं कार्यं॥ ॥तद्यथा मत्स्य
पुराणे॥ प्रत्यादिकं तथा मूलं सअष्टा देवतं व्रतं॥ प्रतिअष्टाव्रतं यच्च वि

हितं कवलाद्दिनि॥ तिथावेवावरदार्द्धद्वितीयं कवलार्द्धतः॥ अत्रतत्वृक्षत
सिप्रत्ययाकथं॥ भेत्रदप्रार्थनं कुर्यात्तत्र अष्टदपूजनं रुचेत्॥ मूलभाद्यप
यदेवी॥ दशाव्रतं स्मृतं॥ भेत्रतसंयुता अष्टा सर्वपूजासुवाञ्छिता॥ भे
त्रवावाहनं कार्यं अष्टदलाजयदा॥ मूलदलाकिता देवी सर्वाद्रुद्रयंक
री॥ ॥इति अष्टाव्रतं॥ ॥अथान्विनमासिकपूर्वपक्षस्यांदशवतुष्टयव
हितायां महालक्ष्मीव्रतं कार्यं॥ तत्रचंद्रोदयकालव्यापिन्यामव॥ चंद्रोदय
न्यूनपूजाद्यादिविधानात्॥ रुक्मप्रांतदलस्थे सूर्ये तद्व्रतं न समाप्यते॥ ॥
॥तद्यथा पुराणसमुच्चये॥ कन्यागतार्कप्रावल्यकलयं तन्त्रियाव्रतमो॥ रु
क्मप्रांतदलस्थे तद्व्रतं न समाप्यते॥ ॥ब्रह्मपुराणेपि॥ सप्तमीपेष्यस

यूका कर्द्धयावाश्विनाष्टमी॥ इत्यर्गस्त्यवासितपक्षे व कुलश्रीव्रतमुक्तं॥ अ
थ सप्तमीषष्ठ्यां सप्तमी कृष्णे व कुलाष्टम्यां व विशेषतः॥ सिताष्टम्यां पुष्यन
क्षत्रे सप्तवारे॥ आश्विनस्य सिताष्टम्यां इत्यगस्त्यवः कार्यः॥ ॥ एषा वन्मात
मतुविधीयते॥ तथा च॥ अर्द्धरात्रमतिक्रम्य वर्द्धन्यां कुलवानिधिः॥ तदानस्यां
तिथौ कार्यं महालक्ष्मीव्रतं गुरुमिति॥ दोषवत्तुष्टयवर्जनं च पूर्वानसम
द्वयं चाकं॥ पूजनीयाः दशस्तं अष्टमीप्रवृत्तिप्रियः॥ दोषेण तुर्दिः स
यूका सर्वसम्पत्करी तिथिरिति॥ दोषाश्चतस्रो वाकाः॥ पूर्वसोमाश्वराश्रय
नाशिनी सप्तकीर्तिता॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन लोकाः कन्यागते रवौ॥ विशे
षेण च विख्याता नवमी दूषिता पदीति॥ अतः कन्यागते रवौ निषेधात्तुतया

तं रविषयः॥ तथा च॥ त्रिदिनव्यापिनी चैव अष्टमी नोपवासयेत्॥ पूर्वहीनवमीवि
द्धा स्वघ्नी हस्तार्द्धगे रवौ॥ धर्मघ्नी त्रिदिनप्राप्ता लोकाः चैव वाजिमहिषा॥ ॥ इति॥ ॥
॥ स्वर्द्धयहनीति स्वघ्नी नवमी वेधः॥ नवहस्तार्द्धरवदलगे त्रिदिनं अवमदिनं च
तिदोषचतुष्टयं॥ त्रिदिनावमदिनयोर्लक्षणं नवमालायामुक्तं॥ अतः कस्य
गतिनिथिद्वयाद्यवसानं वारश्चेदवमदिनं तदुक्तं माधेर्यस्योगे भवति तिथि
तयस्य चाङ्गी त्रिघ्नस्य क्षयितमिदं द्वयं यत्र ॥ इति॥ एतद्दोषवर्जनमूपक्र
माद्यपनयात्रवप्रायनेयम॥ अन्यथा बालगवर्षमाध्यस्य वृतस्यां नव
दोषसंरवअकारणं वसेन॥ अन्यदा सतिसंरवदोषवर्जनं॥ नतु नि
यमन॥ तथा चाकं॥ त्रिआद्यनेलाड पदसिताष्टमी प्राप्य कन्यामगनव

सूर्य्य॥ समापयत्कृतिर्ध्येवयावत् सूर्य्यस्तु पूर्वार्द्धगतायुवत्या ॥ न वा
मीवृधनिषाधापि यत्र दिनत्रद्वादशादकृत्यः॥ त्रद्वादशादूर्द्ध्वं त्रिमूहूर्त्त
आपि त्वेकत्रैव नवमीविद्धापि कार्य्या॥ तदुक्तं॥ पूर्वावापरविद्धा वाग्रा ग्राह्या
द्वादशसदा॥ त्रिमूहूर्त्तापि सा पूज्या परतोऽर्द्धगसंमिता॥ त्रद्वादशादूर्द्ध्वग
मिनी त्रिमूहूर्त्ताष्टमीयदा॥ तदा परैव कोर्य्या॥ नवेत्यर्थः॥ ॥ ॥ इति महा
लक्ष्मीव्रतनिर्णयः॥ ॥ अथाश्विनमासिशुक्लामहाष्टमीनिर्णयः॥ साचनवमी
युक्तैव ग्राह्यासापवासादिषु ग्राह्या॥ तदुक्तं॥ वसुरुद्रा इति॥ तथाच॥ ना
ष्टमीसप्तमीयुक्तासप्तमीनाष्टमीयुता॥ नवम्यासह कार्य्यास्या दष्टमीस
र्वदावृधेति॥ तथाच॥ अष्टमीनवमीयुग्मे महालक्ष्मीमहोत्सवः॥ इति॥ तथा

च॥ अष्टम्यांचनवम्यांचजगन्मातरमम्बिकां॥ पूजयित्वाश्विनमासिविघ्नकाजा
यतेनरः॥ इत्यादिभिर्वाक्यैर्नवमीयुक्तायानवपोगस्यातिधानात्॥ सप्तमीयुक्त
मुसतिसंतवसर्वथावर्जनीया॥ वर्जनीयाष्टमीत्वाथतुवाराष्टमीतिपूर्वि
कइतिनथाच॥ पूजानहनिपशूनहनिहनिराक्षसराजकं॥ हनिजागानजागो
यसप्तमीसहिताष्टमी॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सप्तमीवधसंयुताम्॥ वर्जनीया
ष्टमीग्राह्यतुवाराष्टमतीपूर्विका॥ इतिनथाच॥ सप्तमीशल्यसंविद्धा वर्जनी
यासदाष्टमी॥ सा काविसातिथिः पूज्या स्यात्सूर्योदयेतवदिति॥ ॥ राज
राजीयश्रीमविक्रमपि॥ नदिवानतिग्राह्यत्वविद्धिहतानवसप्तमीशल्यसंभा
पहता॥ यदिचाष्टमीशल्यवतवानवमीअमवेत्वपि पूर्वतमानवमी॥ इत्यंचन

वम्यां सोम वारुण चयू का प्रशस्त नवा॥ यइकं॥ अष्टम्यां मूदिन सूर्यादिनां न
नवमीरुवत॥ कुजवारे रुवलत पूजनीया प्रयत्नत॥ ॥ यम अष्टमी मू
लेन रुद्रेण पूर्वाषाढानक्षत्रेण वायु का महानवमी प्रोक्ता॥ यथा॥ आश्वयु
कशुक्लपक्षे या अष्टमी मूल संयुता॥ पूर्वयाषाढया सार्द्ध सरुद्रयया तथा॥
॥ सोम महानवमी नाम तत्रो भयपि सदर्शनी॥ तथा च॥ कन्यागत सवितरि शुक्लप
क्षे अष्टमी तिथा॥ मूलनक्षत्रसंयुक्ता सोम महानवमी स्मृता॥ मूलनक्षत्रयुक्ता चि
सप्तमी लग्न सहिता वर्द्धते क्षयं॥ यइकं इन्द्रोत्सव॥ मूलनाचिहि संयुक्ता सदा
स्या अष्टमी वृधः॥ लग्न मात्रेण सप्तम्या अपि स्या यदि दृश्यते॥ नवमी यु
क्ता॥ प्रातस्तिथं द वीपूजा लोकं॥ सनक्षत्रयुक्ता कुंकाचे॥ देवी आह्वान पवायनी॥

॥ नवम्यां पूजिता देवी दद्यात्तानदर्शनं॥ सापूज्या सापविज्ञेया सा धर्म्या मूल
दायिनी॥ तस्यां सिंपूजनीया तु वा मूलेन मुनिमालिनीति॥ तथा च॥ मूलपूर्वा
षाढयोर्नवपूजा प्रशस्ता॥ उक्ता षाढायोक्तनिभिन्ना॥ ॥ तद्यकं रूपनामोय
नीया॥ मूलेन पूजयेद देवीं तथा सलिलदवत॥ विन्यदवतु नक्षत्रं पूजिता दुःख
दाहवदिति॥ उक्ता षाढानिभ्यधर्म्यसंतिसंकल्पक्षयः॥ ॥ तद्यकं॥ इन्द्रोत्सव॥
॥ मूलाख्यवतु कर्तव्या अष्टमी तिथि संयुता॥ विन्ययुक्ता पि कर्तव्या अष्टमीन
वमी युतेति॥ तथा॥ प्रतिपद्यां रुवतरवक्रं द्वितीयायां धनं धनुः॥ तृतीयायां
कवचं वतु चतुर्थ्यां निर्मलं॥ पंचम्यां आदर्शमूलं षष्ठ्यां उपवस्त्रं तथा॥ स
प्तम्यां विचित्रं सप्तम्यां अष्टम्यां शक्तिमूलमा॥ नवम्यां च सदा दद्या मूर्तिर्देव्यवि

नाशिनी॥ अतएव हि पूर्वा सा अष्टमी नवमी युतेति॥ अतएव यथा रूपं विशेषउक्तं॥ यथा॥ मूलेनागमनं दद्यात् पूर्वाषाढासु पूजनम्॥ उत्तरासु बलिं दद्यात् तत्र वेलायां वाजिनेति॥ एवं नवमीयुक्ताष्टम्यां देवीं संपूज्य दद्यात् बलिं दद्यात्॥ ॥ तद्यथा देवीपुराणे॥ सूर्योदये यदा नेत्रिका पूर्वस्यां दृश्यते॥ ॥ बलिदानं प्रकर्तव्यं तत्र दत्तं शुभावहं॥ बलिदानं कथं अष्टम्यां पूजा तत्र रूपं नृपति॥ तथा॥ अष्टम्यामुदितं सूर्ये दिनाद्यं नवमीहवत्॥ अतो बलिदानं कियन्मात्रं विलम्बतः॥ नवम्यां तत्र संपूज्य दुर्गां दुर्गेति नाशिनीति॥ नवतिरूद्वानि वाक्यानि निश्चयं॥ यथा॥ अहं रुद्रो च रुद्रोहं नात्र कार्या विचारणा॥ सर्वसिद्धिं प्रदास्यामि रुद्रायामर्चिता यदि॥ रुद्रायां रुद्रकाल्यां च मत्स्य

२७

स्यादर्चनक्रिया॥ तस्माद्देसप्तमीविद्धा कार्या दुर्गाष्टमी बुधैरिति॥ तथा॥ विष्टिं सप्तमीं महाष्टम्यां मम पूजां करोति यः॥ तस्य पूजाफलं नास्ति नाहमवमानितः॥ अतिर्घ्यो ऽतः सप्तमीविद्धायामवदुर्गोत्सवविधानादिराधकृतिः तत्सत्यं॥ यदष्टमी सप्तमीविद्धा सतिथिद्वितीयदिनतिथिद्वयवत्तन्नवद्वेत्॥ ॥ तद्विधायत्वात् पूर्वविद्धाविधायकवाक्यानि तद्वत्स्मृतिसंग्रहे॥ यदा सूर्योदयतस्यान्ते नवमीवापरह्णि॥ तदाष्टमीं प्रकुर्वीत सप्तम्यां सहितां नेपण्णि॥ तथा वदुर्गोत्सवे॥ उक्तवास्तिथयोयत्र द्वयंयोक्तिनवाधिप॥ ॥ पूर्वाष्टमीं तदा कुर्यादन्यथा क्षयकारकं वदिति॥ यानि पुनः॥ सप्तम्यामुदितं सूर्ये पश्चादष्टमी सवत्॥ तत्र दुर्गोत्सवं कुर्यान्न कुर्यादपरह्णि॥ य

दाष्टमीनुसंपाद्यअर्द्धरात्रियानिदिनाकरः॥ नतुद्वादशीसर्वेकुर्यान्नकुर्याद
पवदनि॥ इदिहनतुजानीयान्नवम्यांयानुपूजयेत्॥ ॥ त्वादीनिनवमीयु
काष्टमीनिषधनाक्षानिनानिकृष्णपक्षनवम्यांविदिनदेवीप्रबोधनदे
गत्वनकृष्णाष्टम्यांक्रियमानदेवीपूजाविषयाणि॥ कृष्णपक्षाष्टमीचेव
कृष्णपक्षचतुर्दशी॥ ॥ ॥ त्वादिवाक्यं कृष्णाष्टम्यां पूर्वविद्धायानुवप्राग
स्त्वाविधानतः॥ कृष्णपक्षनवम्यां देवी प्रबोधनमष्टम्यां पूजनंचदेवीपू
जानेनवाक्यं॥ यथा॥ कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वादशेपिवा॥ नवम्यांबो
धयेद्देवीं गीतवादित्रनिस्वनैः॥ ॥ नि पूजयित्वेति पूजनक्रियायाःसमा
नकालकथाः पूर्वकाल ॥ एकाप्रलयस्यनवम्यां बोधयेदिति बोधन

विष्टिकरणेकार्यत्वर्थः॥ नदतिक्रमाणपुत्रवायग्रवणात्॥ यथा॥ विष्टिंप्राप्य
महाष्टम्यां ममपूजां करोतियः॥ तस्यपूजाफलंनस्याफलंनाहमयमानिता॥
॥ ॥ नि॥ पूजाद्वयविधानंचवचनसिद्धं॥ ॥ यथारुविष्णुरुद्र॥ कृष्णाष्टम्यां
कालीदुर्गेयज्ञविनाशिनी॥ कोटिहिःसहाभूतार्थं पूजनीयासातस्मिन्नह
निमानवेदिति॥ अहनीग्रवणाद्दिवापूजाप्रतीयते॥ तथा॥ निशायां पूजिता
देवीवेष्णवीपावनाशिनी॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन अष्टम्यां निशिपूजयेदिति
॥ यतुराजवाजीयवचनं॥ नदिवाननिशायांचविष्टिहता॥ नचसप्तमीशल्य
सुभायहनति॥ ॥ दसप्तमीशल्यनिषेधपरम॥ सप्तमीविद्धायांतुदिवारात्रौ
चविष्टिहतत्वसंभावात्॥ नकेवलंदिवाविष्टिहतायावद्रात्रावपिविष्टि

कुकृ

हुगोन कार्यत्वर्थः॥ ०० दंत्रसंहु वा हिप्रायं वदिन्या अन्यथा अन्यथा वं विधानि
वाक्यानि॥ तान्यपू कविभयश्च वथाज नीयानि०० ति नाकं वितविग्यरूपवाक्या
नीवेगिष्ठं रूयनारोयनादिरिनष्टमीसामान्यानिर्दूय वाक्यानिउवेलिखिता
नि॥ न महाष्टमीविशेषनिर्दूय वाक्यानीव नार्गकनीयं॥ यत॥ साध्ययुक
कंषूयहुयाष्टमीमूलसंयूगति कन्यागतसवितनिशुक्रपहष्टमीयति॥
॥ तथो॥ मूलमापिहिसंयूकासदाल्याष्टमीवृधे॥ लग्नमाशुतसपस्या
ऊचिस्याद्यदि दूषिगति॥ ०० त्यादिवाक्यानिगतेवलिखितानि॥ तानितसामान्य
निर्दूयपतानि॥ आध्ययुजोति॥ कंन्यागत०० ति॥ मूलयूकत्यादिविशेषलिं
गेर्महाष्टम्यानवेयानिपादनाहु॥ ॥ तथाअनकहु दीयादिषू महाष्टम्यो

दिविशेषनिर्दूयाकृत॥ ०० तिनवार्गकनीयं॥ तथा ग्रंथकर्तुनामियंजेनी॥ य
तसामान्यनिर्दूयन्नेवविशेषनिर्दूयादीपास्तवमहाष्टम्यादिवूसतुनयपंवि
त॥ यत उसामान्यनविशेषसिद्धि॥ तत जन्माष्टम्यादौ विशेषनिर्दूयहुपवि
वितं०० ति॥ अत्यत्तदयूकृत॥ कांश्चिद्विशेषानाधुनिकनिबंधकारैः कृत०० ति मं
तव्यं॥ उवंवसति चिरंतनानंतरुदादिनिर्दूयानांस्मृतिमूलत्वाकृद्विनूज्ञानि
र्दूयस्त्व प्रामाणिकत्वा इयहनीयं०० त्यलमति प्रपंचना॥ अथतुव कांश्चिद्विशे
षोलिख्यत॥ तद्ध कंविग्यरूपनिर्वंधो॥ आश्विनस्यसितपक्षप्रारंभ्यनवरात्र कं॥
तवसंहुसमूलन्नेक्रियाः कार्या कथं वृधेविति॥ प्रश्ने॥ सूत कंवकमानव
तशालन्नंयदारुवत्॥ देवीपूजाप्रकर्तव्या पशुयज्ञविधानतः॥ तत्रनवरात्रंपव

र्कमानसूत्रकयक्षालनं रुवत्॥ ॥ ॥ अन्वयः॥ यथा॥ सूत्रकपूजनं प्राकं दानं चैव
विशेषतः॥ देवीमद्दिश्य कर्कर्यं गतदाभानविधतः ॥ ॥ ति॥ अतः प्राक्प्रदेवीपूजा
दिकं सूत्रकादि पात्रसंनिश्चयमेव पूजादि कुर्यादिति विधानादर्थात् प्राक्संप्रा
प्तद्रव्यनाशिहानादि वत्कालेयितव्यमिति॥ अथ नवरात्रिषु देवीपूजाविधिः॥
क्रियावलिरुच्यते॥ यथा॥ आश्विनशुक्लप्रतिपदि कृतस्नानः कृतकादिनियमः गृ
हीतो नवमीयावत् वक्ष्यमाणलक्षणं रविप्राक्तरं प्राक्॥ दुर्गागृहे कर्कर्यं
चतुरस्रं सुशोभनं॥ तद्गृहस्य स्वस्मिन् कोष्ठे वा वर्द्धितं वसुमंडितं॥ गोमयमृज्जो
मयाद्यांवलिसंगमुसमन्वितं॥ तन्मध्ये वेदिकाकार्या चतुरस्रा समाहिता॥
॥ तस्यां सिंहासनं क्षौमं कंबलाजिनसंयुतं॥ तत्र दुर्गाप्रतिष्ठाप्य सर्वलक्षणसंयु

क्तं 2

२०

दुर्गां॥ ॥ अथ कार्तिकशुक्लैकादश्यां प्रसूकेदेवीपूजा जागरास्वादि
क्रिमं तु दत्तवाध्यं यथा ओप्तास्वं कुर्यात्॥ ॥ तद्यथा॥ ॥ एकादश्यां तु शुक्लायां कार्तिके पूजयेच्छिवं॥ प्रसूकेवाथ प्रातः
प्रभातकिसमाचितः॥ न लेभ्यं तेन कथावा अथ अहः सामर्म ग
लः॥ वीणापणवगदेश्च पूजा दत्तवा तनवा॥ वासुदेवकथाकिश्च
स्तोत्रैर्नृत्यैश्च वेणुभिः॥ पुष्पधूपैश्च नैवेद्यैः दीपवृक्षैः सुगन्धिभिः॥
॥ लोभैर्हारैश्च पूर्वैश्च पत्रैः गन्धकवायसैः॥ कुशाख्यैश्च तथा
ख्यां चंदनाख्यैश्च सर्वदा॥ कुंकुमाख्यैः कर्पूराख्यैश्च कस्तूरीसंकी

कल्पे ॥ तस्यारात्रौ यतीनां यः द्वादशामवृत्तादयः ॥ प्रादोषकाले
अवतमधूरास्नापयत्कृत ॥ दध्नाक्षीरतत्र पुनः पंचगव्येनस्न
पयित्वा ॥ उद्वर्तनं मात्वचूर्णं मसूरामलकानिच ॥ सर्षपाश्चिर्य
पूर्य मातुलिंगरसस्तथा ॥ सर्वौषधीः सर्वगन्धाः सर्वबीजानिकां
चनम् ॥ मंगलानि यथाकामं नत्वानिच कृतादकं ॥ एवं संस्ना
प्य देवेशं दध्यात्गंधाक्षतांशुकं ॥ गंधपुष्पफलाद्याय यथा
कल्पं यथा ॥ ज्ञातीयस्त्रवसंयुक्तासकलाय सकांचना ॥ पू
ज्याहं देवगंधर्वं वीतवेनूनवेनवा ॥ एवं संस्नाप्यगंधविन्दस्वे

मूलिकस्वर्णकं ॥ सुवासस्पूजयेच्च सुमनाकि ॥ सुकुंकुम
॥ पूर्वदेवेर्मभाद्यायमनवरुपिनी ॥ पात्रयाजूनदानेच
हामे ॥ पूज्ये ॥ सदाहिता ॥ वासाकिर्ह्यवेवन्ये ॥ गतिवेर्मना
द्वे ॥ वाक्यन ॥ पूजनीयाय विष्णवीयाय मूलय ॥ पेकिल
हामनेयाय ॥ कर्यवाक्यने ॥ सदा ॥ ॥ मनुष्या ॥ देवि
भूमिति वदिक ॥ योगानकमु ॥ वर्मेद्रुरुद्रादिकुवनसूर्य सो
मादिभिवदितवंदनीय ॥ वाक्यदेवगजगत्निवास मनुष्य
रावनसूखनदवति ॥ ॥ तथाच ॥ व्यंचद्वादशादेवप्रभाभाभनु

८१ निर्म्मिता॥ स्वयेव स त्रैलोक्यानां हितार्थं धर्मसंस्थिता॥ उत्पन्नं हि स्वयं
विद्धि लक्षणं निर्जरं जगत्॥ स्वयि सर्वं जगत् सर्वं उत्पन्नं तत्स्थितं जगत्
यदिति॥ एवमुत्पत्तिस्थानं मनुष्यचूडाजलिं दद्यात्॥ वरदं पवि-
त्रमिति वैदिकं॥ औपानिकमुं॥ गतामघाविषये वनिर्म्मलं निर्म्मला
दिलं॥ अत्र दानि वयं प्रालिष्टहादामम कर्मवति॥ समस्थितं त
त्रावि पूजियाः सर्वं एव वर्द्धयत॥ महाईर्ष्यं वयं वाजो ग्रामयेन्स्यान्द
नस्थितं॥ उपस्थितं वदं वर्गं नेगवयार्थिवंस्वयं॥ वाजो जागवदं कु
र्यात् एकादश्यां सुवालयं॥ प्रलानविमलस्तान्वा कायित्वा द्विजाल

मात्॥ अत्रांगस्यस्कगादघातत्वं कथं किंचिद्दवदि॥ वाणुर्म्मास्यस्य
कंसाद्यादिकं॥ वसुधावाबिकानमासानिश्चमंसस्यय कर्तं॥
कथयित्वा द्विजस्यस्कदघाकं कासदक्षिणाम्॥ दत्वा विसर्जयं
द्विप्रानगतानुजीनगतस्वयमिति॥ वुगसमापनमनुष्यसनक्
मारत्नोक्तं॥ ०० दवुगमयादवकर्तुं शीलगवपुगा॥ ऋनसंपू
र्णनांयानु. त्वगप्रसादानुजनाईनति॥ ॥ ०० निप्रवाधने कादशी
॥ ॥ अथमार्गशीर्षादिशुक्लैकादशीव्रवाहपुराणोक्तं धरणीव्र
तान्यूच्यते॥ ॥ यथा॥ इवासासस्यतपेसंप्रस्थाह॥ यदामार्गशिर

८२ मासि दशम्यां नियतात्मवान्॥ कृत्वा दर्भान् धीमान्नग्निकार्य्यं यथाविधि
॥ शुचिवासः प्रसन्नात्मा हव्यमन्नं सुसंस्कृतं॥ शुक्लं पर्यं च पर्दद्या
पूनः पात्रं तु यादयां॥ कृत्वा स्कोष्टांगुलमात्रं तु शाखं वृक्षसमुद्भवं
॥ तद्दक्षिणकाष्ठं तु तत्र आचम्य यत्नतः॥ स्पृष्ट्वा काष्ठानि सर्वा
णि विधिं ध्यात्वा जनार्दनम्॥ गंधवद्भुगदापाणिं किरीटं पीतवास
सं॥ प्रसन्नवदनं देवं सर्वलक्षणलक्षितं॥ ध्यात्वा पुनः शूलहस्तः
शंखचक्रानुजार्दनम्॥ ध्यात्वा अर्घ्यं पादयां कृत्वा कराग्रे नमोनमः
॥ एवमुच्चारयेद्वेदं तस्मिन् काले महामुने॥ एकादश्यां निराहारः स्थि

त्वाहमपरेऽहनि॥ राज्ञामिक्षुरीकाद्वैगवदभरतवाक्यतः॥ एवमुक्तो गत
वाद्रौ देवदेवस्य सन्निधौ॥ उपवासं चकारात्मा स्वपक्षे विधानतः॥ ततः
प्रातः विमलं दीपं त्वा समुद्रगां॥ ०० तया वातजाले वारुहे वा नियता
त्मवान्॥ आनीय मृत्तिकां शुद्धां मंत्रेण नमनमानवः॥ आवर्तीयाम्बुदी
कृत्वा तुमानं दविसर्वदा॥ तत्रसत्यनमपार्थ्यावमाचथसूत्रतः॥ तु
क्षांडादवतार्थ्यनिकरस्थानिदेवतेः॥ तत्रमां मृत्तिकां स्पृष्टां मालतां
विल्वाक्षतां॥ त्वयि सर्वरसानित्या स्थितावरुणसर्वदा॥ तत्रमां मृत्ति
का काय सूतां कुरु समाविरं॥ एवं मंत्रतथा कायं प्रसाद्यात्मनि माले

८३ ह्रस्व॥ त्रिकत्वा गोबस्मदया कुंडमालिख्य वेडल॥ गगस्मिन्नवः सम्य
क नकुवल्यवारगः॥ स्नात्वा वाव्यकंकला पूजयेद्वगृहं व्रजेत्॥ क
त्रोवाश्रमहाश्रानि देवनारायणं हरिं॥ कंगनायनमः कादौ कार्ट दा
मादरायवा॥ उरूयुग्मं नृसिंहाय उदरः श्रीवत्सधारिणे॥ कंठे कौस्तु
भनाथाय वक्त्रश्रीपद्मनयनमः॥ उ लाक्षविजयायेति बाहू सर्वास्त्रभा
गिनः॥ नथा इधारिणेवक्षः कंकरायेति वारिजं॥ गदीनायेति वगदा
मंकाउंगानमूर्तये॥ एवमलंकृत्य देवं देवनारायणं पुनः॥ चूतस्य
प्रगः कृतानवतुनस्थापयेद्धुधः॥ जलपूर्णे समाख्यां वस्त्रिमवदनल

८३

धितान॥ चूतपल्लवसंश्रीवान्सितवस्त्रावगुंठितान॥ स्कालिगानमामुपाने
श्रनिलवर्णेइस काश्चेने॥ वस्त्रावस्त्रसमुद्रामु कलशंहृयविकीर्तिता॥
॥ नवां मध्यगुरुपा० स्कायय द्वमुनाकितम्॥ तस्मिन्सौवर्णपीठे वाका
मुं वादावर्वनथा॥ अलाक्षसर्वपाताणां पालाशं पाणमिश्रत॥ तायपूर्ण
वतत कृत्वा तस्मिन पाउ तान्यसत॥ सौवर्णमत्स्यरूपन कृत्वा दर्भेन
इनमे॥ वदवदाङ्गसंयुक्तं श्रीनिस्थानविरूपितं॥ तोनकविधेकुंभे
रत्नेः पुष्पे श्रत्पाकितं॥ गंधधूपेश्च वस्त्रैश्च कर्चयित्वा यथाविधि॥ व
सागरातावदायथा देवत्वयाकृता॥ मत्स्यरूपन तद्धर्मा कवानुद्धरकं

८४ ग वा॥ इवम् आर्यनस्याप्रकारं तत्र कारयत॥ यथा विरुवसा वनपुरा
त विमलं तथा॥ चतुर्भूत्रा क्षनानाश्चेव तु तो दपयत घटान्॥ पूर्वं
ववह्यथ द्यात्र उषन्ववि भिः स्मृतः॥ ऋत्वेदः प्रीयतां पूर्वं सा
मवेदस्तु दक्षिणे॥ अथर्ववेदः पश्चिमतो अथवा वा दवत्तु॥ अ ने
न क्रमशो ग्नेन प्रीयतामिति वाचयत॥ मत्स्यरूपन्तु भो वर्ह्ण आ
वाह्यनिवदयत॥ गंधधूपादि वस्तेश्च सं पूज्य विभिवत्तु मात॥
॥ यस्मिन्मसवदस्यैव मंत्रं वेवापपतंयत॥ विभानं तस्य वदो
नां दत्वा कादिषु लोलवे॥ प्रतिपश्चयु रूपस्तु साक्षाद्भि प्रतिपश्च

त॥ सजन्मकादिनव कपश्चात पूर्वाध मः॥ विभानस्य प्रदाता
आयुर्वित्तु श्चमवृद्धेः॥ इवदत्वा विभानन द्वादशांवि पूमत्तं
चैव॥ विप्राणां लाजनैदशात यथालक्षा सदक्षिणाम॥ रवि ना
पवमानेन तनः पश्चात स्वयं नवः॥ कुंडीन सहि मावि प्रेः कार्य
तः संयमद्विजः॥ अनन विभिना यस्तु भावनीवुत कतनवः॥ त
स्य पूजा हलेवाय ग्रेनू सत्य वमांनवः॥ यदि वर्ष सहस्राणां स
हस्राणि रवकिहि॥ अ यूथ वृक्षनमुत्ये रवयादि महावुतोनि
दानीस स्यधर्मस्य दलेकथायिष्ट रवन॥ यः दंश वयरु दा

दशीकल्पमूलम्॥ अनन्तवासयोगेन सर्वेश्वरप्रसूयम्॥ ॥०॥ति
भावनीव्रतं पूर्णमस्य द्वादशीव्रतं॥ ॥अथ योषमासस्येकादश्यां पू
र्ववन्नियमस्नानादि कृत्वा कूर्मरूपिणं देवं संपूज्य द्वादश्यां माचा
र्याय दद्यात्॥ कलशपात्रादि विभिन्नमार्गशीर्षे कादश्यामुक्तवत्
कार्यं॥ ॥तद्व्रतकथा॥ तत्रैव योषमासमनुज्यस्तं माथि
तसूर्यः॥ तत्र कूर्मारूपो देवः स्वयमवतीर्णः॥ तस्य यतिथिवृद्धि
र्भवेत् कूर्मवृद्धिः॥ योषमासस्य शुक्लद्वादशीषु कृष्णदशमीः
स्यात्पारणे स्नानादिकाक्रियाः॥ निर्दलाराधयद्राज्ञा स
पूर्ण्यो२

कादश्यां जनार्दनमिति॥ पृथक्समुद्रमूर्तिप्रष्ठदेवदेवं जनार्दनं॥
॥ ॥मन्त्रः॥ कूर्मरूपिन्नादेयथेमं पृथ्वीं नारायणाय नमः॥
कर्षिणे॥ संकर्षणाय स्वदेविगाकल्पाय नमः॥ तथैव कं
०॥ सूर्यादिवनिवसुजो मदनाग्निवर्ये नमाविग्नलाय यथा
गसागरं॥ स्वनामसमुद्रमूर्तिपूर्वोक्तनानाविधेन वेष्टयविवि
धेः दलेष्य॥ पूर्वोक्तदेवदलगंतदग्रे संस्थापयामोः सिंह कं०
दामा॥ तत्रागतमुद्रपूर्ववत्कृत्वा स्वगकिंगदमयं तु देवं॥ सम
देवं कूर्मरूपं कृत्वा संस्थापनाप्रभृतपूर्ववत्॥ पूर्णघटस्या

पवित्रं निवेद्य गुरुं ब्राह्मणाय वस्त्रं दद्यात् ॥ ०० ॥ दानब्राह्मण-
भोजनादिविधिः ॥ पूर्वकं वक्ष्यामः ॥ ०० ॥ कूर्मद्वादशी ॥ इदं माघ
शुक्लैकादश्यां सोवर्णवराहरूपिणं देवं सर्वं वाङ्मयं पूर्वं
कलशोपरि स्थापितं सर्वदिशासु स्थापयित्वा संपूज्य द्वाद-
श्यां ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ पूजाविधिमुमार्गे माघे कादश्यां शुक्ल
पक्षे ॥ तद्यथा वराहपुराणे ॥ ॥ इदं माघसितैकादशीव्रत
नाम ॥ वराहस्य गुणेषा ओं मूर्ते परमधार्मिके ॥ उपक्र
म्य वराहाय नमो पादौ वराहाय नमो वेकटि ॥ इत्युक्त्वा यमिद्रं विष्णु

रूपाय वेदात्मने ॥ सर्वज्ञाय नमो कं ० ० ० प्रज्ञानां पतये नमः ॥ पुरुषः
नाय नमो वसुधोदिष्यामुपसूदर्शनम् ॥ अमृतोद्भवाय गोत्वं तु
भूतवाङ्मनोविभिः ॥ ०० ॥ ॥ प्रतिमास्वरूपं तु ॥ तत्र गच्छतु सोव
र्णं वराहकारयेद्बुधः ॥ दक्षाग्रे सा भवेत्पृथ्वी सर्वभूतन
वद्भुमात् ॥ माधवं मधुहन्तारं वाराहरूपमास्थितम् ॥ सर्ववी
जरत्नपात्रं तत्र गर्भे न्यसेत्पवित्रं ॥ स्थापयेत्तत्रमध्ये ज्ञानरूप
मयं हरिमिति ॥ दानाङ्गनादिविधिः पूर्वकं तत्र ॥ ॥ तद्यथा वराह
पुराणे ॥ तद्वत्तु शुक्लमासे शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां ॥ उपोष्य प्राक्वि

८७

धिनाहनिमाराधयस्वधी॥ नरसिंहायपादो नुरागविन्दायस्व
रूपथा॥ कटिविश्वसङ्गपूजयानिरूङ्गलूरस्कथा॥ कं० उगि
निकंधयविगकगयवेजिरः॥ अस्वरध्वंसनायनिचक्रना
पाप्रभनथा॥ गंरवमित्यवसंपूजगन्धपुष्पदलेस्कथा॥ ०० गि॥
॥ ॥ ०० निनसिंह द्वादशीव्रत॥ ॥ ०० यभवासहकी॥ गजामलक
वृक्षस्थितंविष्णुसंपूजप्रदक्षिणंकुर्यात॥ ॥ नहकेतविधाकरव
॥ ॥ हालुद्रेमासिशुक्लायामकादश्यांजनार्दनः॥ वेसल्यामलकी
वृक्षलग्नासहङ्गगयतिः॥ गजसंपूजदवगंगाक्षाकुर्यात्प्र

दक्षिणम्॥ उपाध्यविधिवत्कल्पं विष्णुलोकमहीयते०० ति॥ ॥
॥ ०० ल्यामहकी॥ ॥ अथचैत्रकादश्यामूर्धाध्यसोवर्लवामनसं
पूजयेत्कृत्तिकादिसंयुक्तद्वादश्यांवाक्रमायदशात्॥ नहकवेवा
हुपूजा॥ ॥ ॥ वमनमूर्तमासिचैत्रसंकल्पद्वादशीम्॥ उपाध्या
वाधयस्वयात्रदवदवंजनार्दनम्॥ वामनायतिवादौत्र विष्णुवक
टिमर्द्धयेत्॥ वासुदवायतिङ० वेडत्रःसंपूर्णकायच॥ कं० वि
ग्वसंङ्गंहदपूजयःगिरावेवामनूपिले॥ कहविग्वसिनपूजयः
॥ सूनाम्नागंरववक्रक॥ प्रायुक्तयात्रसंस्थाप्य वामनीकावनेवृभः॥

॥यथा गङ्गा वृतं कृत्वा सितयज्ञोपवीतिनं॥ कुंडिकाकाष्ठपार्श्वेतु कु
ण्डिकां पाइकं तथा॥ अक्षमालां वामे स्थाप्य दर्भिकां च विशेषतः॥ ग
तेः रूपस्कंधे अर्कं प्रकाशशुद्धिर्भवेत्॥ कापयन प्रीयतां विष्णुः कृ
ष्ण रूपो ह्युदीरयन्॥ मासनाम्नाउसंयुक्तं प्राइके वविधानके॥ प्रीय
तामिति सर्वत्र विधिरत्र प्रकीर्तितः॥ ॥मत्स्यरूपो कमठः प्रीयतां
॥ कूर्मरूपो प्रीयतामित्यादि प्रयोगः॥ सर्वत्र द्रष्टव्यः॥ ॥इति वायन
द्वादशी॥ ॥अथ वैशाखशुक्लैकादश्यां मूषाश्च सो वर्णूपगुणामसंपू
ज्य द्वादश्यां ब्राह्मणाय दद्यात्॥ ॥तद्व्रतं वराहपुराणे॥ वैशाखशुक्लपक्षे

वडसंकल्पविधिनानरः॥ ॥ इत्युक्त्वा॥ जामदग्न्याय पादौ गुडदत्वा
सर्वभाविनः॥ मधुसूदनायेति कटिं उरः श्रीवत्सधारिणे॥ शिरः
सहस्रशीर्षाय गंधवक्त्रस्वनायचेति॥ प्रतिमास्वरयेतु पूर्वमं
त्रकं॥ जामदग्नेति विख्यातं नमो कमविनाशनः॥ दक्षिणे पत्रगुं
हस्तं गस्य दंतस्य कारयत्॥ वेदवदतु पादं जनस्मिन संस्थापयद्भवि॥
॥ ॥इति जामदग्न्य द्वादशी॥ ॥अथ शुक्लैकादश्यां सो वर्णूपाम
लक्षणं संपूज्य द्वादश्यां ब्राह्मणाय दद्यात्॥ विधिस्तु पाणुकल्पे॥ मं
त्रभूविशेषः॥ तद्व्रतं वराहपुराणे॥ ॥शुक्लमासस्य वर्षं वर्षं कल्प

८८

विधिनानरः॥ अर्चयित्वा तमेकं पूर्वे त्रिनाविधे ऽनुक्रमः॥ मनोरमा
हिरामाय चापो पूर्वं समर्चयेत्॥ त्रिविक्रमाय नमः कटिं भूतविनाशाय
चोदरं॥ उरः संवत्सराय नमः कं० ठं० सं० वर्द्धकाय च॥ सर्वस्मिन्विधि
वाद्य स्वानाम्नाकुरुथाङ्गके॥ सहस्रशिरसे चैव शिवस्य महात्म
नः॥ शाश्वतं पुरुषं मत्वा नासौ सर्वेश्वरो लक्षितः॥ अर्चयित्वा विधा
नेन प्रलयं वाक्यनायतो॥ दानं च मनसा कामं मीहतां पूर्वजन्मनि
॥ ॥ ०० ॥ वामद्वादशीव्रतं॥ ॥ अथाषाढशुक्लद्वादश्यां मूलाद्ये पूर्वोक्त
विधिना वरुणं वासुदेवं संपूज्य द्वादश्यां ब्राह्मणाय दद्यात्॥ मन्त्रः

८९

बूविशेषः॥ ॥ यदुक्तं वराहपुराणे॥ वासुदेवाय पादौ कटिं संक
र्षणाय च॥ प्रद्युम्नाय नितंबं ठं० त्वनिरुद्धाय वै उरः॥ चक्रपाणये
नितुंडो कं० रूपतथा॥ स्वनाम्नाग्रे च कुरुपूरुषाय नितेनमः॥
॥ कांचनं वासुदेवं तु चतुर्विंशतिनामनम्॥ वासुदेवसंकर्षणौ प्रद्यु
म्नानिरुद्धयुतः॥ ॥ इति वासुदेवद्वादशीव्रतं॥ ॥ अथ श्रवणशु
क्लैकादश्यां दामोदरनामानं देवं अर्चयित्वा पूर्वोक्तविधिना द्वादश्यां ब्राह्म
णाय दद्यात्॥ ॥ मन्त्रः बूविशेषः॥ ॥ यदुक्तं वराहपुराणे॥ ॥ दामोदराय
पादौ तु हृषीकेशाय वै कटिं॥ सनातनेति ठं० ठं० उरः श्रीवत्सधारिणे॥

॥ सर्वकर्मानि शुद्धो कं० व द्वादशमथ ॥ पूजकं गायत्रीं कुर्यात्
तिलकं ॥ स्वनामागं स्वकं पूजयेत्स्वमन्त्रम् ॥ कांचनं दं
वं वं हुं दं वनु दामोदरसनामकं ॥ आगुकं आक्रमे दयात् वद
वदाङ्गं वरणं ॥ इति ॥ ॥ इति दामोदरद्वादशीव्रतं ॥ ॥ अथ लोडपद
शुक्लैकादश्यां सोवर्णकल्कि वृषिदास ॥ दर्वं पूर्वकविधिना समस्य
च द्वादश्यां आक्रमायदयात् ॥ मनुमुवनाहपूजने ॥ नमामि कल्किं
पादौ हृषीकं गायत्रे कटिं ॥ मुकुं पूर्वं सनाथं निजगतमूर्ध्नि तथादर्वं
॥ इति कं० अयं कं० शुद्धो ॥ वनुर्हुं ओं यति दस्तो विष्ण

मूर्ध्नि तथा शिरः ॥ अथ वमत्स्यभिधानी आगुकस्यागतं घटं ॥ विन्यास
न कल्किनं दर्वं सोवर्णं तु कारयेत् ॥ कृत्वा प्रकारं विधाय पूजयेत्
सोमुविलसः ॥ ॥ इति कल्किद्वादशीव्रतं ॥ ॥ अथ मार्गशिरशुक्लैकादश्यां
पद्मनाभरूपं दर्वं सं पूर्वद्वादश्यां आक्रमायदयात् ॥ विधिमुपूर्व
वा मनुमूर्विलेखः ॥ ॥ यथा वाराहपुराणे ॥ ॥ नद्वदाग्वयूं ॐ मा
सि द्वादशीशुक्लपक्षतः ॥ संकल्पाय्य इयं दर्वं पद्मनाभसनाम
नम् ॥ पद्मनाभायपादौ तु कटिं वै पद्मयानये ॥ उदरं सर्वदेवाय
पृष्ठं नाभायवै उरः ॥ अर्चयेयाथ यथा यानि प्राग्वदङ्गानि पूजयेत् ॥

॥ नवमवउसंपूज्यं भयूष्यादि किंकुमारं॥ प्रकानायांउसर्वस्यां क्ष
क्षनायनिवदयत्॥ ॥ इति॥ ॥ इति पद्मनारदद्वादशीव्रतं॥ ॥ अथ कार्ति
कशुक्लैकादश्यां सोवर्णयामाग्वरयामनिद्रास्थितंसंपूज्य द्वादश्यां प्रा
क्षनायदयात्॥ ॥ तद्यथा॥ पूर्वाह्णे मध्याह्ने कार्तिकमासि
द्वादशी॥ उपाध्यविधिनायन यद्वास्याः प्राप्यते फलं॥ प्राप्यिभानन्तसं
कल्पात्फलस्नानतुकारयत्॥ विरवनार्द्धयद्वनारायणसकल्मषं॥
॥ नमःसहस्रशिरसेशिवः संपूजयद्वयः॥ पूरुषायतिवदुक्तेर्द
वेविश्वरूपिणे॥ यद्वोमायतिवामुलिग्रीवस्यायतथाडवः॥ जगद्धसि

सूवपूज्यमूदनदिव्यमूर्तये॥ कटिंसहस्रवादाय पादोदवस्यपूजयेत्॥
॥ आनूलोम्यनदवेन पूजयित्वाविचक्षणः॥ नमादामादयायतिसर्वांपू
जयद्वयः॥ पूर्वसंपूज्यविधिना तस्याप्रवणुयाघटान्॥ स्कापयेत्तत्र
तत्रकुंसिवंतचन्दनवर्द्धितान्॥ सप्तदशद्वसप्तीवानासिंतवस्त्रावृ
तान्॥ स्कापितास्कापयेत्तु तिलपर्वैःसकाञ्चनैः॥ चत्वारःसाग
रास्त्वेव कल्पिताराजसत्तमा॥ तन्मध्यचाविधानेन सोवर्णस्कापयद्वयि
॥ शातकुम्भतथाचक्रमुद्राकिर्वकुकिर्वकः॥ यागीश्वरयागनिद्रायानीय
नवासस॥ तमध्यवंउसंपूज्य जागरंतत्रकारयेत्॥ कूर्याद्रुवेपूर्वयाम

पूर्वाश्रयं भागीश्वरं हरिः ॥ एवं कन्यापुत्रानुं ब्राह्मणयनिवदयन् ॥ ०० नि
भागीश्वरैकादशी व्रतम् ॥ ॥ ०० निधरनीश्वर व्रतानि समाप्तानि ॥ ॥ अथ नि
द्धविरुद्धादि कीलिस्थानं ॥ एकादशीशुक्लपक्षे नक्षत्रे शुक्लवासरे नि
पतषष्ठ्या एकादशीत्यादि ॥ सामवारे विरुद्धो ॥ तद्यथा ॥ चंद्रविशाखाया
दाये बुधाद्विशाखिका ॥ एकादशी एकादश्यां नक्षत्रे यामस्य कीलिता ॥ ए
कादश्यां नर्तनादि कर्म्म कार्य्यं ॥ नन्दासु नर्तनं हेतु लूकभवा ॥ एकादश्यां
गनपूष्पादि नखादयन् ॥ तद्भाकभवा ॥ नखयर्म्मगलानीति ॥ ओषधु एकादशी
मन्त्रादि ॥ यथा क ॥ एकादशी ओषधं ॥ सर्वास्वेकादशी सूतिथिवति

धनमिव ॥ तद्यथा ॥ तद्यथा ॥ एकादश्यां मिवस्यात्ति ॥ धनस्थे कु
वयहे एकादशगुरा ॥ ॥ तद्यथा ॥ परमस्थेवनि ॥ एकादश्यां मा
ग्नयां दिगिस्यागिनी सा मूलाद्यानकार्य्या ॥ ॥ ० ॥ ॥ ०० निग्रासूर्य
सन महीमहद्विवविर्गतिथिनि ग्रहयामस्य मन्त्रे एकादशीनि ग्रहयं
॥ ग्रासूर्य्यमन रुद्रदिमच्छयन ॥ कारसागरो इदिर ॥ ०० निनि ग्र
यामस्तद्दमिन्त्रे एकादश्यां विनि ग्रहयोजानं ॥ ग्रामस्य पालुन वस्त्रात्तना
थं सूर्यो ॥ ॥ ॥ ॥ अथ द्वादशीनि ग्रहयं ॥ द्वादशीतिथि
रूपवासादिव एकादशीयुग वयाज्ञा ॥ ॥ तद्यथा ॥ रुद्रेन द्वादशीयु

रति॥ ॥ कूर्म्मपुराणे॥ एकादशी विद्धा निषिद्धा॥ यथा॥ नागविद्धा
तु या षष्ठी रुद्रविद्धा दिवाकरः॥ कामविद्धा रवेर्दिवसे न
कार्या कदाचन॥ ॥ विष्णुद्वादशी कामस्तु एकादशी॥ वर्षे द्वाद
शी कल्पं॥ धरणीव्रतं षष्ठ्यां॥ विशेषस्तु लिख्यते॥ लाडपदगुरु
द्वादशी॥ एवं नक्तं तु एकाएवं द्वादशीसायंकादशीभवस्या
रुदा विष्णुरंबलारंभ्यागतः स्यात्॥ तत्रैकभोजनोपवासनैकादशी
व्रतेएवं द्वादशीव्रतं द्वयमपि कुर्यात्॥ ॥ तथा च मत्स्य
पुराणे॥ ॥ द्वादशी एवं नक्तं रवि स्यात् दकादशी यदि॥ सप्तवर्षे

सुवायागंतस्यविष्णुरंबलसंहकः॥ तस्मिन्नुपोष्यविधिवत्तत्प्रकोल
कल्मषः॥ प्राकालनूलमासिद्धि पुराणवचिसूदर्शनात्॥ ॥ यदा द्वादशी
एवं नक्तं एकादशमुपोषितायां द्वादशीएवं नक्तं
द्वादशीव्रतं पूर्णं भवति॥ तदा निशीथे नाथ द्वादशीयुक्तं॥ तिथिन
क्षत्रसंयोगे उपवासो यदा कृतः॥ तावद्वनस्य कर्तव्यं द्वादशीं नैवलं
घयदिति॥ यदा तु कादशीसंपूर्णं द्वादशीव एवं नक्तं युक्तं तदैका
दशीमुपोष्य एवं द्वादशीं पथ उपवासः कार्यः॥ तत्रैवं पा
पवासपरिसमाप्तिः॥ तदा तु पूर्वव्रतासमाप्तौ व्रतान्तरं कुर्यात्

यूकं॥ यथा॥ असमाप्तव्रतपूर्वेन वक्ष्याद्व्रतानि कर्तमिति॥ अनथ्यग्रव
नद्वादश्युपवासं कथं स्यादिति चेत्॥ सत्यं॥ उक्तया व्रतयाव कं दवगाया
नदोषतः॥ तदुक्तं॥ एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपाश्रयेत्॥ न चा
तिविप्रलापस्य इत्यादेवतो रुचिरिति॥ यद्युपवासद्वयं करणे॥
॥ असमर्थः स्यात्तदा एकादश्यां शुक्लाग्रवनद्वादश्यामुपवासं कु
र्यात्॥ तस्यां लक्ष्यागस्वनप्रागस्यात्॥ एकादश्युपवासस्तु लघुपापक
स्यात्॥ यदुक्तं॥ उपोष्य द्वादशीपूर्वां विष्णुरुद्रसंयुताम्॥ एकाद
श्युद्भवं पुण्यं नरः प्राप्नोति संशयः॥ तथा॥ एवमेकादशीशुक्ला द्वा

दशीं समुपाश्रयेत्॥ सर्वोपवासदुःपुण्यं सर्वेषां प्राप्नुयात्संशयमिति॥
॥ यदा तु द्विती यदिनग्रवनकृतं वद्धनदाशा कालानावद्धनीयः॥॥
अहोरात्रवानं कुर्यात्तिथिनाग्रवनयाहिधीमिति वचनात्॥ यदा तु एका
दश्यामग्रवनकृते स्यान्न द्वादश्यां तदेकादश्यामग्रवनद्वाद
शीव्रतं कार्यं॥ तदुक्तं॥ यावत्कालिकयावत्या कालः पुण्यागमः
तः॥ तावत्वनकृतं कुर्यात्ग्रवनं द्वादशीं विना॥ ॥ रुक्मिणीकल्प
वि॥ ॥ एकादशीयदा तु स्याद्रुवनेन समन्विता॥ विजया नाम सा
प्रोक्ता कालकानां विजयप्रदा॥ एतावांस्तु विशेषः॥ ग्रवनेकादश्यां वा

मनावगान कृष्ण पूजा॥ श्रवण द्वादश्यां जनार्दनपूजनं विधिश्लोक
उक्तः॥ अत्र तीर्थस्नानादिकं मनकफलं भवति॥ ॥ नृसिंहविष्णुधर्म्म
॥ नरस्येतु शुक्लद्वादश्यां नक्षत्रश्रवणं यदि॥ तस्यां तीर्थे वृषेण
स्नानं तदनकफलं भवेत्॥ दवतापूजनं विप्रभोजनं श्राद्धमेव च
॥ एकभक्तं जपो होमस्तपस्यफलमश्नुते॥ दानं चमफलं तस्य
सहस्रगुणितं भवेदिति॥ ॥ रविवारे तु विशेषादाह॥ वृषश्रव
णसंयुक्तां सेवेत द्वादशीं तु वै॥ अतीवमहतीं तस्यां सर्वं कर्म यथा
दयं॥ तथा॥ वृषश्रवणसंयुक्ता द्वादशी संगमादके॥ दानं दत्त्वा दनं

गस्तु उपवासः पराविधिरिति॥ तथा॥ द्वादशी श्रवणोपेता यदा भवति
तु वासरः॥ संगमे सरितां स्नात्वा शुद्धवस्त्रानुलेपनः॥ सोपवासः समाश्रि
तो नाशकार्य्याविचारणेति॥ ॥ ०० इति श्रवणद्वादशी॥ ॥ भाद्रपदे तथा॥ भाद्र
शुक्लद्वादश्यां भवेद्वै धनिष्ठा त्यागेन कार्य्यं॥ तद्यथा॥ मत्स्यपुराणे॥ द्वाद
शीतु सिते पक्षे मासि भाद्रपदे तथा॥ शक्रमुत्थापयेद्राजा विष्णुं कुंभ
गतं तथा सगीतैः॥ ॥ लिंगपुराणे॥ ॥ कन्यार्के शुक्लद्वादश्यां विष्णो
र्दिवससंयुतौ॥ शक्रमुत्थापयेद्देवं नृपो जैत्रमहोत्सवैरिति॥
॥ ॥ ०० इति भाद्रपदद्वादशी॥ कार्तिके कृष्णद्वादश्यां गोधूलिकाकाः

लक्ष्मीपिन्यां गोवत्सपूजा कार्या ॥ तस्याश्च स्नानकाल एव विधानात् ॥
॥ दिनद्वयविनत्र काले आश्विन्यां पूर्ववत् कार्या ॥ तद्दर्क ॥ वत्सपूजां
वदाम्येव कर्तव्या प्रथमेहनीति ॥ ॥ ०० निवत्सद्वादशी ॥ माघकृष्ण
द्वादशी तिल द्वादशी ॥ तस्यां तिलैः स्नात्वा तिलैः विष्णुमभ्यर्च्य तिलैः
लनदीपं दत्वा तिलनैवेद्यं ॥ तिलहोमं तिलदानं च कृत्वा तिलानरु
द्धयत् ॥ ॥ तद्दर्क वाक्यपुराणे ॥ माघकृष्णद्वादश्यां यमादिलगे
वत पूजा ॥ तिलान् खादयामास तपः कृत्वा सुदारुणम् ॥ राजाद
मनेधरूमो तस्यां तानवनाऽथयत् ॥ तिलानामाधिपत्यं तु विष्णुस्त

एकादशमूर्तेः ॥ तस्यामुपोषितस्नातस्तिलैस्तस्याश्च यज्ञविम् ॥ ति
लैस्तिलनदीपाद्यैर्दत्वा दैवं पूजयेत् ॥ विधदयं तिलाश्चैव होम
श्चाथ तथा तिलाः ॥ तिलान् दत्वा तु विप्रेभ्यो रुद्रयज्ञं तथा तिलान् ॥ ०० ॥
ति ॥ ॥ ०० तिलद्वादशी ॥ ॥ अथ सिद्धविरुद्धादिकं लिख्यते ॥ द्वादशी
बुधवारेण सिद्धा ॥ तद्वाकं ॥ बुधवारद्वितीया च द्वादशी ति ॥ ॥ रवि
वारेण कृत्तिकाख्या विरुद्धा ॥ तद्दर्क ॥ ॥ मूलविशाखारु
द्रदी द्वादश्यथ चतुर्दशी ॥ मघानुराधा श्रवणा च वर्जनीया प्रयत्नत
ः ॥ ॥ ०० ति द्वादश्यां व्रतपौष्टिकादि कर्म कार्यं ॥ तद्वाकमत्र ॥ व्रतपो

छिकद्वितीया द्वादश्यां विनि॥ न तु विल्वदलेन कदाचन॥ न खव
र्म्मनिलानिवनि उकमवा॥ दंतकाष्ठे विवर्जयेत॥ न चाकं न वमी
द्वादशीषु वनि॥ कृतग्रहमकरस्थे द्वादशी पूर्णिमा चतुर्दशी
वनि॥ चरस्थे वनि उकमव॥ सूर्य्य उलामकरस्थे द्वादशी द
र्शाकवनि॥ न चाकं॥ उलामकरयाथ्य वनि॥ दश्या०० नि॥
द्वादश्यां यामिनीसामग्र्या नेर्मल्यं न कार्य्यं॥ सर्व द्वादशीषु
निथयाः विवृद्धिः॥ ॥०॥ ॥०० नि सूर्य्यसनमहीमहदुद्विव
विग्रनिथिनिर्द्वयामग्र द्वादश्यां निर्द्वयाथमहत॥ त्री सूर्य्यसन

रूरुद्विमल इस्मिन द्वादशीनिर्द्वयाजात॥ श्रीमन्पत्तिननाथः सू
धीः॥ ॥ ॥ ॥ अथ द्वादशीनिर्णयः॥ तत्र शुक्लद्वादशी पू
र्वविद्धैव व्याख्या॥ ॥ एकत्र कर्मवेवर्ल॥ ॥ द्वादशीप्रकर्ल्या
द्वादशीसहितामग्र॥ रूपविद्धा न कर्ल्या दर्शपूर्णकदाचन॥
॥ ॥ चेठीनसिद्धयोः॥ ॥ पंचमीसप्तमीचैव दशमीचद्वादशी॥
प्रतिपत्नवमीचैव कर्ल्यासम्मुखीतिथिनि॥ ॥ अन्यथा चाक
याः शुक्लपक्षपदाः कापि कृष्णे तु द्वादश्याः परविद्धायां
वविधानात॥ पूर्वविद्धाविधानं शुक्लद्वादशीविषयमिति यानि

ग्लाप्रमाणेनगम्यम्॥ यथा॥ बह्वष्टमीअमावास्या कृष्णचतुर्दशी
दर्शी॥ एताः पवयूताः पूर्वाः पराः पूर्वेणसंयूताः॥ तथाच॥ एका
दश्यष्टमीमहीद्वितीयाचचतुर्दशी॥ तथादर्शसमावास्या उपाद्या
स्युः परान्विताः॥ ०० ति॥ ॥ अत्रापामावास्या सा हवर्यात्रिधा नात्॥ तथा
दशीकृष्णचतुर्दशी॥ ॥ ०२ ति तथादशीसामान्यनिर्णयः॥ ॥ चैतशु
क्लतथादशीअनंगतथादशीसावपूर्वोपाद्या॥ तद्दर्कसम्बन्धेन॥
॥ कृष्णाष्टमीवटकुल्या सावित्रीपत्रपेटकी॥ अनंगतथादशीवं
रा नूपाद्याःपूर्वसंयूताः॥ ०० ति॥ अनंगतथादर्शांकामदवपू

ज्ञानविद्याकृतचैत्रमासतिथिक्रमप्राक्॥ यथाअस्यां स्नात्वातथाद
र्शसंज्ञकाखमनंगलिंगम्॥ सिंदूरवज्रनीलैःवतिप्रीतिस
मन्वितः॥ कामदेवंवसन्तंचवाजिनंकुंदपुष्पजं॥ मध्याकृष्णज
यकृष्णाकृष्णैःगन्धैःसगंधवैः॥ मकुलाननकोकयानवनाथ्य
समन्वितः॥ संतुष्य॥ ॥ नमोनामायकामायदेवदेवस्यमूर्तये
॥ ॥ वृक्षविद्याग्निवज्राणां नमःक्रमनपायवे॥ तनमस्यात्रतोद
यासादकाघतयाविता॥ नानाप्रकारपुष्पाद्यैः कामामप्रीयतामि
ति॥ स्वपत्नीपूजयन्नारी वसुमाल्यविरूपलैः॥ कामायमितिसं

संचिंत्य प्रकृष्टनाकरात्मना॥ रात्रौ जागरणं कुर्यान्न सूत्वा रात्रिर्य
थाकरवत्॥ पूजयेद्विजकांपत्यं वस्त्रालंकारवंदनैः॥ नवेद्य
ः कूरकयार्थ वर्षभवमहास्त्रवे॥ वसंतसमयप्राप्त कृष्णपक्ष
ः सदाकरवदिति॥ ॥कूर्मपुराणेषु विशेषतः॥ माघाः शुक्ल
तृतीयादयां मदनवंदनात्मके॥ कल्पांसे कूष्मयंतेन विघ्नयद्वो
जननवा॥ गगः सिंधुकृतः कामः पूजपोत्र समृद्धिदः॥ ॥
॥ ०० लनंगतृतीयादौ॥ ॥अथवा पक्षद्वयगतासु सर्वमासतृतीया
दौ कामः पूजः कामः विष्णोर्गास्त्रवः कार्यः॥ ॥तद्दकं मत्स्यपु

राणे॥ तृतीयादौ पूमर्वासु कामः पूजा अथवा जने॥ यात्रास्त्रवश्चवि
धिवत्कर्तव्यश्चार्थविष्णुवत्॥ ॥तद्दकं पूतृतीयादौ यूगादि॥ तद्
कं॥ ॥नरस्य वतृतीयादौ तिलेवस्यहस्तेन कुंकुमं चंद्रमघास्थि
तं गंडकायस्यूयात्॥ तद्दकं॥ ॥यदन्दः पितृदेवत्वे हंसत्वेवकरस्थि
तः॥ तृतीयादौ गंडकायां श्राद्धं पूर्वेवयात्॥ अतमधूपतमंयू
कं न पायसं नश्राद्धं कुर्यात्॥ तथा चिह्नमाह॥ अपि नः स्वकुलेजाया
ः नादद्यात्तृतीयादौ॥ पायसं मधुसर्पिष्कं वर्षासुवमघास्
यति॥ कार्तिकं कृष्णतृतीयादौ गंडोयमायदीर्घं वहिर्दद्यात्॥ तद्दकं॥

॥स्कान्दे॥ कार्त्तिकस्यसितेपक्षे द्वादश्यां निशामुखे॥ यमदीपं बहिर्दद्या
द्यमस्तुष्टिर्विनश्यति॥ दीपदानमनुष्ठ्य॥ मृत्युना पाशदंडाभ्यां का
लेन श्यामया सह॥ त्रयोदश्यां दीपदानात् सूर्यजः प्रीयतामिति॥ या
कार्त्तिकी त्रयोदशी प्रदोषव्यापिनी तत्रैव कार्य्यवति॥ तत्र प्रदोष
निर्णयं संयुक्तं कुर्य्यात्॥ ॥तथा च स्कान्दे॥ ॥श्रीदेव्युवाच॥ द
वकीनविधानेन प्रदोषे व्रतमूत्तमम्॥ विधानं पर्वनेत्रेत्रीतिः सं
तानवृद्धिसिद्धये॥ ॥०॥ ईश्वरउवाच॥ यदात्रयोदशी शुद्धा मंदवारे
न संयुता॥ अरुणोदये व्रतं तत्र संतानवृद्धिसिद्धये॥ अनानिर्मोक्षनार्थं

मायूकाकर्कवाहलकादिभिः॥ ३॥ जयायामेनयः कुर्यात् द्विका
यां पूजयेद्धरिं॥ वर्षपूजाफलंतस्य वाक्पतेर्यायगच्छति॥ ४॥ चतु
र्दश्यां तु शुक्लायां पूर्वविद्धैव त्रयोदशी॥ उदयेद्विन्दुलक्ष्मस्य ह्रास्यां
नैव चतुर्दशी॥ ५॥ ॥यायस्यांस्य कर्म्मनः कालस्तत्र कालव्यापिनीति
थिः॥ तया कर्म्माणि कुर्वीत ह्रासवृद्धीनकारणम्॥ ६॥ ॥०॥ अथ नरक च
तुर्दशी॥ ॥ कार्त्तिकशुक्लचतुर्दशी भूतचतुर्दशी तत्रोषःस्नानं
स्नानं कृत्वा यमतर्पणादिकं माषपात्रभोजनं जेवनं तथा धनपू
जनं दीपदानादिकं कुर्य्यात्॥ ॥तद्वतं विधानं॥ ॥ कार्त्तिकशुक्ल

पक्षे तु बहुदैवं दिनादयः॥ अथ श्राद्धस्य कर्त्तव्यं स्नानं तत्र कथ्यते
॥ तथा॥ पूर्वविद्धा तु दैवं कार्त्तिकस्यासितेतरा॥ पक्षे
प्रेतक्षयस्यां स्नानं कुर्यात् प्रयत्नतः॥ ॥ उक्ता तु पूर्वा
दर्शे॥ तैलं लक्ष्मीर्जलं गंगा दीपो वह्निश्च तु दृष्टा॥ प्रातः स्नानं तु
यः कुर्यात् यमलोकं न पश्यति॥ अपामार्गं मध्यतो दीपयुक्तं
मथानेन॥ आमयं तस्य नास्ति मध्ये तु नरकस्य क्षयो भवेत्॥ इति
॥ ॥ तथा च॥ अपामार्गस्य पल्लवान् आमयं किं न सोपति॥ तथा
तर्पणं कार्यं धर्मराजस्य नामकैः॥ अपामार्गेण मन्त्रेण

यामेष्वपि दिनस्य चासंख्यातदेवतादिश्राद्धं यद्भीसमाचरेत्॥ इति॥ अतः
नित्यदार्शिकयोः षष्ठ्यवर्त्तं तं त्वा मासिकादिकृत्वा द्वादशा
हदः॥ तथा नित्यदार्शिकयोर्यदि मन्वादिप्रलयो वा निमित्तं श्राद्धं नीषट्
दवगत्वात् प्रत्यादिकस्य तिद्वगायादकादिष्टत्वाद्वादवगाहदः इति॥
॥ अतो विज्ञ नियतनिमित्तस्य वा वत्स्यात्यर्वमुदकं तु मासिकादिकाद्य
नियतनिमित्तं कृत्वा पश्चान्नियतनिमित्तं नित्यादार्शिकादिश्राद्धं कुर्यात्॥
॥ तदाह जाबालिः॥ ॥ यद्यकस्तु तु वतीयदकादिष्टं च पार्वणं॥ पार्वणं त्वा
हिनिर्वत्तं तु कादिष्टं समाचरेदिति॥ यथादिनिमित्तं न श्राद्धविध्वसनिक

षु कादश्यां मम वास्यायां वा श्राद्धं कुर्यात् ॥ ॥ तद्दर्शं मत्रा विना ॥ श्राद्धविधस
मुत्पन्नस्य विज्ञानमतं हनि ॥ कुर्यादनन्तकं षोडशमकादश्यां विधूदयं ॥
मिति ॥ अस्मत्तादनिश्राद्धविधसमुत्पन्नं अविज्ञानं पीत्यन्तं ॥ ॥ अत्रैव म
तारुश्राद्धस्य वमासिकस्य सांवत्सरिकस्य च कृष्णैकादश्यां मम वास्यया
विधानं नामावास्यादिश्राद्धस्य सूतकनादिकं श्राद्धतिथिसूतकादेव
यदि न तत् कुर्यात् ॥ ॥ तदाहश्रुत्यङ्गं ॥ आदिकस्य वर्षं पाकश्रोत्रे
वंजायत यदि ॥ श्रोत्रेनिश्चिति कांतत्र श्राद्धं प्रदीयतेति ॥ श्रोत्रो
नंतत यदि नपि कनवासरे व अमावास्यायां कुर्यात् ॥ ॥ तदाहस्मृतिः ॥

॥ ॥ देवात् प्रत्यादिकश्राद्धं सूतकामतसूतके ॥ आलोचनकं कुर्यात्
मासद्वयपि वा ॥ ०० ति ॥ कश्चिदेवालोचनतं पुनः कृत्वा हनि त्वाद
व कार्यमित्याहः ॥ यथा ॥ तदाहश्रुतप्रमुख्यतं कनचित्सूतकादिना ॥ सू
तकानन्तरं कुर्यात् पुनस्तद्दहं वक्ष्यति ॥ अत्र सूतकानन्तरमिति सूतके
पदीविघ्नमिति लोयलक्षणं ॥ यदा तु पत्नीवरुः श्राद्धकर्त्री श्राद्धदिन
नजस्वलारा वा तदा पंचमहनि तच्छ्राद्धं कुर्यात् ॥ ॥ तदाहशंखः ॥ अ
पूजा तु यदा राज्ञा संप्राप्तरुवादिकं ॥ नजस्वलारुवत्सर्वं कुर्यात्पंच
मे हनीति ॥ ॥ तथा ॥ आदिकसमनुप्राप्तं यस्य राज्ञा नजस्वला ॥ पंचम

कुर्यात्।

हनि तच्छ्राद्धं तन्मतं हनीति॥ यस्य रोगार्त्तिरजस्वला तस्य श्राद्धं रोगार्त्तिकर्त्तृ
ता हतजायूकारजादर्शनात्यं यमहनि कुर्यादित्यर्थः॥ ॥ यदु॥ ज्ञात्व
ध्वनस्तेनार्थत्र प्रवासपूर्वजन्मनि॥ ज्ञात्वा श्राद्धं प्रकुर्वीत रोगार्त्तायस्य
रजस्वला॥ इति॥ तथा॥ ज्ञात्वर्क्षदर्शकालानां विषुवसमुपस्थितं॥ ज्ञा
त्वा श्राद्धं द्विजैः कार्यं शूद्रैः कुर्यात्सदेवहीति॥ कात्यायनवाक्यं यद्
वचनात्यं पूर्वादिः कर्त्तुस्तु रोगार्त्तायां रजस्वलायां मासश्राद्धं कुर्यादि
त्यर्थः॥ तन्मतं हतिथिकं श्राद्धविषयं॥ ॥ यदाहलोगादिः॥ पूर्वेद्युस्त्व
थवा विषुवदर्शस्थापनान्तिकः॥ ज्ञात्वनेवादिकं कुर्याद्ब्राह्मणो मन्त्र

१५२

नक्षविदिति॥ ज्ञात्वनपक्षान्तेन॥ ॥ मनुरिः॥ ज्ञात्वान्तिकप्रवासीव यस्य
रोगार्त्तिरजस्वला॥ ज्ञात्वा श्राद्धं न कुर्वीत न तत्कुर्यान्मतं हनीति॥ ॥ काष्ठजि
निः॥ ज्ञात्वा पक्षादिकं नैव कुर्यादामनकुर्वितं॥ ज्ञात्वा नैव तमाया
तु कर्त्तुर्वा हतिवासरं॥ इत्यादि॥ वाक्यादिकं मासश्राद्धनिषेधात्॥ र
जस्वलां तां विस्वयमन्ये वानिरुः पक्षान्तेन प्रत्यादिकं श्राद्धं कुर्यात्
॥ रजस्वलामासकर्त्तुरस्यं यमहनि कुर्यादिति सिद्धं॥ यस्य तु पत्रदर्शे
दि मृतस्य मृतमासाज्ञायते दिनं न ज्ञायते तस्य तन्मासस्यमावास्यायां
कर्त्तुकादर्शे वादिकं कुर्यात्॥ ॥ यदाहदेवरस्यनिः॥ न ज्ञायते मृतो हस्य

प्राविनसंस्थितं सति॥ दासस्यैव प्रतिविद्धानस्य दर्शेस्या दर्शादिकमि:
ति॥ ॥मरीचिरपि॥ श्राद्धविद्धसमूलने वाविद्धा मरणं हनि॥ एकाद
श्यां तु कलं कर्म पक्षविद्धे प्रतन्वति॥ ॥दिनक्षयमासक्षये वा वान्
माधवा गदिनकार्यं॥ गइकं वहस्यति॥ यदा मासानविद्धा विद्धा
तु दिनमवतु॥ गदा वा आट कमासि॥ माधवा गदिनं कवन॥ ०० ति॥ या
दा तु यमविनक्षयग गदा प्रवासमासदिवसो श्राद्धो॥ ॥गदा हवहु
स्यति॥ दिनमासविद्धो मरनस्य यदा पूनः॥ प्रस्थानमासदिवसो
श्राद्धो॥ पूर्वकिया दिगेति॥ पूर्वकिया दिगेस्य यमर्थः॥ यदा:

१५३

प्रस्थानमासदिवसो ज्ञातो गदा गव वट श्राद्धो॥ यदा मासो ज्ञातादिनं नक्षत्रं
गदा गन्मासाभवास्ये का दर्श्येनादिनं॥ यदा दिनं ज्ञातं मासानक्षत्रं॥ ग
दा षाटमासस्यानिति॥ यदा मरन प्रस्थानं नमासदिनं ज्ञानं गदा म
नावा श्रवनादिनं॥ गदा प्यसंस्तव वा कृ श्रवनमासमासावास्यायां कुर्या
त॥ ॥गदा हपवनात्॥ अपविद्धा मासावास्यायां श्रवनादिनवति॥ प्रस्था
दिक श्राद्धदिन द्रव्यायस्तावात्॥ श्राद्धकरनासंस्तवपितृप्रदानमातृकुर्या
त॥ गदसंस्तव रूपवासं कुर्यात॥ ॥गइकं॥ पितृमातृप्रदानव्यम
स्तव द्रव्यविपर्यात्॥ श्राद्धाहनिपुसंप्राप्त॥ स्तवनिवगनायनि॥ पातृस्तव

ऽविलेपस्मरणकथनाकथ॥ पात्रावपनाकस्यापि तद्यद्विधिनत॥ निर्दि
ष्टं यत्र मूलं यत्र पात्रं तत्रानयदिति॥ चितयद्विधिं अद्विधिं अन्य
त्रापि॥ सर्वत्रावदिपदान्नेन वदयाकथ्यमूवा॥ ननूपाकस्य लापाक्षिपे
तकस्यविलेपनत्वति॥ सर्वस्याकस्यानिषिद्धस्य वपनस्य वारा वः स्यर्थः
॥ अनिदविडस्यनर्पनमात्र पर्याकनिलाघ्रावद्ध वसिष्ठ नविलेपड
कथ॥ अग्निनावादद्धकर्ं अद्धकालासमागत॥ नास्मिन्नाप वसदक्रिमथ
द्वाअद्धसहितामिति॥ कर्ं तलसमूहं॥ ॥ विष्णुपुराणेऽपि सर्वत्रावव
नगत्वा कर्ं मूलप्रदर्शकथ॥ सूर्यादिलाकपालानांनामिदमूद्धेपठ

व्यति॥ नमस्किविलनिधनंनवान्य ग्रा आपथाग्नि त्वं स्वापितृनमास्मि॥ तृप्ती
ऽतृप्तस्वापितनोसमनो॥ ऽजो ऽजो वर्त्मनि मारुतस्य॥ ०० स्वतापितृकि
गीर्नलवाला वपथाऽज कं॥ यथकपानि कर्ं तन अद्धंतवानि पार्थिवानि॥ द
याहनिधोग्रहणसनि कादुरा वाद्धिजाभ्यो मनंहम्रा वापस्वादिकं कु
र्यात॥ राक्षसंरक्षुपकान्नेन कुर्यात॥ ॥ तदाहगोभिल॥ दर्शेवावि
ग्रहपितृथ पस्वादिकमूपस्थितं॥ अन्नेनासंरक्षवहम्रा कुर्यादिभनवास
त०० ति॥ अत दर्शादिगदा४ पूर्णिमा वंद्रग्रहणादीनामूपलक्षकाथालू
नग्यपत्र यानिविकनाप्यधिकोविनावग्रसपितृ अद्धंचंद्रग्रहणया

नविषक्षेथ॥ तथा वचिरकर्ं यः यदिस्याद्राहुदर्शने॥ ग्रहणसनि कालो सध्यायावचिग्र
अन्नअहावसनिःहम्राःसूवाधुनविधुं कुर्य

मनहमा वा कार्य्यं॥ न्यायस्य तुल्यत्वात्॥ नवमासिकपिण्ड्यं॥ मासिक
सांवत्सरिकस्य यतिरिक्तु श्राद्धं सपिण्डिकाया मनेव कुर्य्यात्॥ तद्
कं॥ ॥ श्राद्धविधद्विजातीनां मश्राद्धं शुद्धकीर्तितं॥ अमावास्यादिनियतं
मासं संवत्सरादृगंति॥ अतुमासं सांवत्सरादृगंति ग्रहणं यतिरि
कविषयं॥ ग्रहणविषयमासिकसांवत्सरिकयोरपि गोत्रिलवाक्य
नामश्राद्धविधानात्॥ अथ यत्र संगमदन्यो यामश्राद्धकालस्तत्र॥
॥ तदाह कात्यायनः॥ अपेक्षन गोत्रीर्थवयवासपूर्वजन्मनि॥
हमश्राद्धं कुर्वीत हार्य्यात्रजसि संक्रमंति॥ ॥ वीक्षयमपि॥ संक्र

मनद्विजातयवयामपूर्वजन्मनि॥ हमश्राद्धं संग्रहं द्विजः शूद्रः सदा यदि
ति॥ द्विजानां ब्राह्मणक्षत्रियविशां संक्रमादिषु मह मश्राद्धाधिकारः॥ शूद्र
स्य तु सदैव॥ तथा च समन्तुः॥ ॥ यो का राधिकारः स्यात् विप्रादीनां न
राधिपः॥ अपत्नीनां महावाक्यविदगगमनादिहः॥ सदा वै वृषलाश्रा
मामश्राद्धं विद्वधाः॥ इति॥ ॥ उमदानेवचि॥ यावत्सान्नाम्नि संयुक्तं नू
त्सान्नाम्नि तथा चिका॥ अमश्राद्धं तथा कुर्याद्विस्तान्ते करणं रुवेदिति॥ ॥ प
वेनाथ॥ स्त्रीशूद्रवयवन्येव जातकर्मनिवापथ॥ अमश्राद्धं तथा कुर्या
त्विधिनापार्वणेन तु॥ इति॥ ॥ स्वयवः॥ स्वयं च पयतो लंयतीकल्पार्थः॥

॥आमश्राद्धं पक्वान्नस्यैव आमान्नपार्वणविशेषः॥ विधिः सर्वाविसूत्रवत्॥ तद्
कौ आसन॥ ॥सिद्धान्नविधिर्यस्या दामश्राद्धं यथाविधिः॥ आवाहनादि
सर्वस्यात् पिंडदानं च कारणा॥ दद्यात्तयं द्विजातिभ्यः गृहे वा गृहमाश्रव
वा॥ तत्रोक्तं कर्म कुर्यात् पिंडास्तु नैव नि वपेत्॥ ॥षट्त्रिंशन्मतं॥ पिं
डदानविशेषउक्तः॥ आमश्राद्धं यथा कुर्यात् पिंडदानं कथं भवेत्॥ त
दुपाकास्तमूद्धस्य सकृत्पायसनत्रयं॥ अतआमदमन्त्रा ये यथाला
भं स्वीकारात्॥ आमान्नतु व्यासेन विशेषउक्तः॥ आमं ददतु को नैव
दद्यादामं चेतुर्गुणम्॥ वतुर्गुणं त्वं पूरुषा हानयं कुर्याद्विगुणान्नदा

१७६

नवि अयस्त्वेगकवि अयं वदिन्नाः॥ कष्टविन्मनुष्टविन्मातृ ब कुं हमयि
मनाविनाह॥ आवाहनं स्वधाकारमंत्रा वृद्धाविसर्जनं॥ अन्यकर्म
अनूद्धास्य नामश्राद्धविधिस्मृतः॥ आमश्राद्धकालस्तु मलमासे बना
कः॥ आमश्राद्धं तु यद्वृद्धिसिद्धान्नेन तु मध्यतः॥ पार्वणं चापराह्णवृद्धि
श्राद्धं तथाम्निकमिति॥ अतः सिद्धान्नेन तु मध्यतः॥ एकादिष्टविषयं
प्रतायतः॥ पार्वणस्यापराह्णविधानात्॥ एकादिष्टं तु मध्याह्नः॥ तिवव
नवराद्धं आम्निकमिति व्यवहारनिमित्तं एतत्वामश्राद्धं गृहस्थ॥ ब्राह्म
ण राजन निषधाचिर्ल॥ निषधमुत्तमं मनुना कः॥ नपक्षे राजयदि

प्राप्तसपिण्डाधिकदायन॥ कालश्च स्वल्पकायो स्यान्नयन स्यादलेलक दिनि॥ अत
एव निखिलपिण्डकर्तृकाम श्राद्धमपराह्णकार्यं॥ तदुक्तं॥ मध्याह्नात्परतो नाय
सुकृतपः समुदाहृतः॥ आमयाद्युपनतेन वा पिण्डं॥ दक्षमदयमिति॥
॥ अमश्राद्धे तु पूर्वाह्णं ॥ एवं तु द्विजकर्तृकानिलामश्राद्धविषयं॥ अत
एव कात्यायनेन विरोधः॥ ॥ ॥ एवं लामश्राद्धविधिः॥ ॥ अथ जीवच्चितृकस्य
श्राद्धकालउच्यते॥ तत्र॥ सापिण्डः पितृकस्य तु अधिकारो नविद्यते॥
न जीवतो मतिक्रम्य किंचिदयादिनिश्चितिः॥ कात्यायनेन॥ जीवच्चि
तृकस्य श्राद्धाधिकारे निषिद्धे पिण्डक्रियाविनिष्टतदर्थवादकथा॥

दर्शा

॥ तथा॥ उद्वाहयज्ञजननपितृश्राद्धसोमिकमखे॥ तिर्थे ब्राह्मणजायाप
तिजीवतः पितुर्विधिः॥ जीवच्चितृकस्य षडंगश्राद्धकालाद्यर्थ
ः॥ पितृश्राद्धिश्राद्धुर्म्मास्यषु विहितः॥ चिंतापितृयज्ञवपितविद्यातीत्या
दिदाशनूक्तसंन्यस्तवाडकालानिविकृकालषुज्यपिकुर्यात्॥ ॥
॥ तदुक्तं॥ ब्राह्मणादिकतातपतिसंगवर्द्धितं॥ एवं एवपितादयात
स्यादश्रास्त्वयंस्कृतः॥ सूमनुवापि॥ ॥ नजीवाचितृकः कुर्याच्छ्राद्धमाग्नि
मनेद्विजः॥ एवं एवपितां कुर्याद्धस्यः कुर्वीत सान्निकः॥ ॥ इति॥ ॥ सा
न्निकस्त्वाहिताग्निर्वनाहिताग्निरपि॥ ॥ यदुक्तं॥ हारीतवचनं॥ अनाग्निको

पि कुर्वीत जन्मादौ वृद्धिकर्मणि॥ अत्र अवपितादयो लक्षणे वादिभ्यपार्वणमि
ति॥ अजानान्नि कक्षणानि तानि वक्ति प्रतः॥ अन्यथा सम्मतुवचनं वि
रोधः स्यात्॥ मनूनापि लक्षणकः॥ ॥ म्रियमाणं तु पितरं पूर्वं श्राद्धं भवति
र्वपत॥ विप्रवद्वापितं श्राद्धं स्वकं पितरं मा यथादिति॥ पितामहजीव
ति पितरि पितामहाद्यर्थः सव्वाह॥ पिता यस्य तु वृद्धः स्याज्जीव
द्वापि पितामहः॥ पितुः सनामसंकीर्त्य कीर्त्य स्वपितामहं॥ पिता
महो वापितं श्राद्धं कुर्याद्वा तत्र वीक्षणं विति॥ पितुः समानमि॥ अस्मत
पितुः पितामहं तिस्वपपितामहं कीर्त्य यदि लभ्यः॥ पितरि विप्रपितामहं

२५६

पिता २

वजीवति प्रपितामहादीनां तु यानां श्राद्धं कुर्यात्॥ तिष्ठजीवस्य नतु
कुर्यात्॥ नहि कर्त्तव्यं॥ पितरि जीवति यः श्राद्धं कुर्यात् अवां कुर्यात्
कर्त्तव्यं पितां कुर्यात्॥ पितरि पितामहे जीवति यः पितामहः पितरि पितामहे
प्रपितामहे वजीवति नैव कुर्यात्॥ यस्य पिता प्रेतः स्यात् स तस्य
पिण्डं निधाय प्रपितामहात्परं द्वात्यां दद्यात्॥ यस्य पिता प्रपि
तामहश्च प्रेतौ स्यातां स पितुः पिण्डं निधाय पितामहं परं द्वात्यां द
द्यादिति॥ निगमपि॥ यो जीवन्पितरौ न तं जयस्य पितरौ स्थानं स्य
क॥ जीवतामजीवतां वा दयमिति द्विरथ कुर्विति॥ ॥ अथ जीवन्पितु

र्य्यत् श्राद्धनिषधस्तदृष्यात्॥ यथाह लोगाक्षिः॥ ॥श्रमाश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धं
यापरपक्षिकं॥ नजीवन्पितृकः कुर्य्यात्तिलैः क्षेत्रं न पिण्डदः॥ ०॥ ॥०॥
॥ क्रतुरपि॥ अष्टकासु च संक्रान्तौ मन्वादिषु युगादिषु॥ चंद्रसूर्यग्र
हे यात् स्वेच्छया पूर्वयागतः॥ जीवन्पितामेव कुर्य्यात्श्राद्धं गयादि
लेमिति॥ अत्राष्टकाश्रन्वष्टका व्यतिरिक्तैव॥ अन्वष्टकाश्राद्धवि
धानात्॥ तदुक्तं॥ मनुष्यस्य क्षयतिथिः॥ अन्वष्टक्यं मयाप्राक्तं स
ख्यं यच्च मरुद्गणैः॥ मासुः श्राद्धं सतुः कुर्य्यात्पितुः पितुर्यपि च जीव
ति॥ अत्र गयाप्राक्तसख्यामिति देवाश्रासंगिकप्राक्तगयायां श्राद्धवि

धायकं॥ श्रमाश्राद्धं गयाश्राद्धं॥ पितुश्राद्धं गयायां गत्वा तु
श्राद्धं न कर्तव्यमिति॥ अतः पर्वं॥ अत्रग्रन्थनविरोधः॥ ॥०॥ ॥०॥ ॥०॥ ॥
श्रासूर्य्यसनमहीमहुविरचितनिर्णयामृतश्राद्धप्रकरणे द्वितीयमहाहनिर्णयः॥ ॥श्रासूर्य्यसनहू० नृपवमहाहस्यनिर्णयाज्ञा
तः॥ ॥०॥ ॥अथमहालयापरपक्षश्राद्धनिर्णयः प्रस्तूयते॥ तत्र श्रा
द्धादिनानि श्राद्धादिषु पूर्वं न मानि॥ ॥तदुक्तं ब्रह्मपुराणे॥ ॥कन्या
गतसविगतियान्याहनिपुश्राद्धगा॥ क्रतुतिस्रो निपुल्यानि तथा दल
मथाहयमिति॥ शुक्लप्रतिपदासहश्राद्धगसंख्याप्रपूरणं॥ तस्याज्

पिवडरुयाविलेपान॥ कृष्णयकृत्वमत इकं दवसेन॥ अहः आउगकं
यदु शुक्लप्रतिपदो सह॥ वडरुयाविलेपन सापिदर्भ्यन्तिकास्मृतिः॥
॥ मनुरपि॥ नमस्यस्यापरपक्षायत्र कन्यां वुजं दपि॥ सकलालयसं
स्थातं गजछायाक्षयमुच्यते॥ अत्र नरस्थिति शुक्लप्रतिपदादि मासाति
प्रायेन॥ यमापि॥ अमावास्यां समधिकृत्वा यः पक्षः पंचमारुवः॥ तत्र श्रा
द्धं प्रकुर्वीत कन्यास्थे कामिवन्नयति॥ व्यासोपि॥ पूर्वः कन्या
गते सूर्ये पूर्वः पक्षः पंचमः॥ कन्यास्थे कीचिनः पक्षः सालंत
गते सूर्ये पूर्वः पक्षः पंचमः॥ ०० ति॥ ॥अत्र पंचमः॥ यः कामलमास संवन्धीयः॥ तः

दानमतिक्रम्य शुद्धपक्षे व श्राद्धादि कं कार्यं॥ तदाह सुः॥ एकवारि
स्थितसूर्ये यदादर्शद्वयं भवेत्॥ तत्र कन्यक्रियाहेतो तदा ह्यधिमा
सकः॥ वृद्धिश्राद्धं तथा सामान्याधेयं महालयं॥ वाजपेयं कौमार्यं
च नकुर्याद्धानुलंघितमिति॥ यत्तु॥ कन्यास्थे कीरुथ न वति॥ त
दादौ मध्यवसाने वा कन्यागते पि सूर्ये प्रतिपदमारभ्य पक्षश्राद्धं क
र्तव्यं पूर्वेद्युः कन्यागते स्वनवतसर्वनार्थं॥ ॥तदाह कार्ष्णाजिनि
ः॥ आदौ मध्यवसाने वा यत्र कन्यां वुजं द्रविः॥ सपक्षः सकलः पूर्वः
श्राद्धं आउगकं भवेत्॥ ॥जावालिः॥ आगते पितरो कन्यां श्राद्धं कुर्वी

न सर्व्वदा॥ अथ वा द्वादशे पंचमे षष्ठे प्रतिपदि पितृकर्म्मस्विति॥ अत एव प
रशुद्धमावश्यकं तच्च पार्व्वणविधाना षट्दैवतं कार्य्यं तदाह शौनकः॥
पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र माहेंद्रा नमस्तथा॥ अविलम्बात्कर्त्तव्यं विलं
बान्नरकं व्रजेदिति॥ ॥कौर्म्मे॥ उत्तरायणे विजयायां रात्रिमिश्रि
तं॥ कृष्णपक्षतृतीयाया समानः पितृकर्म्मसु॥ पार्व्वणस्यावृत्ता कुर्य्या
दपराह्णः श्राद्धमुत्तमं॥ आवृत्तापि कारणं॥ जाबालिरपि॥ पूर्व्वेद्युः
कथयेत्सम्यग्व्यक्तमुत्तमं तथा॥ प्राप्ते पंचमदत्ता श्राद्धं कामास्त
थापरानिति॥ नन्वपराह्णः श्राद्धं नित्यमित्युक्तं॥ अत एव कल्पश्राद्ध

मातृकाम्यं प्रतीयते॥ तत्कथं विरोधः परिहारस्तु निबन्धे॥ सत्यं॥ नित्यनैमि
त्तिकानि यावत्स्वकानि हलसंख्यासमकाम्यानि रुवन्निष्टेलूकथमूपाणि॥
॥अत एव नाविरोधः॥ अस्मच्चाग्रकं देवतत्वनदार्शकादिस्वरूपं॥ ॥तदा
हदेवलः॥ ॥देवार्थं नैव कर्त्तव्यं देवाकं नैव कुत्रचित्॥ देवाग्रकं हि कर्त्तव्यं
न श्राद्धकरणं हुना॥ इति॥ ॥आदौ देवाविन्वदेवाः॥ अग्रकं देवाविष्णुरिति॥
॥एवं सर्व्वस्मिन्नपि पक्षे श्राद्धं कर्त्तव्यं॥ तदग्रकोर्ध्वं वस्यादि॥ तदग्रकोव
स्यादि॥ तदग्रकोदग्रस्यादि॥ दर्शे॥ तदग्रकावनिमित्तं एकस्मिन्
एवदिने कर्त्तव्यं॥ तदाहशौनकः॥ ॥तथा च पक्षे श्राद्धं विहस्यादश्च

सं चम्यादि दर्शनि मष्टम्यादि दशम्यादि सर्वस्मिन्नेव ॥ तद्दिने कृष्णपक्षे
॥ अन्वयूक कृष्णपक्षे श्राद्धं कुर्यादिनदिने ॥ तिथिहीनं पक्षे वा तिथि
हीनं त्वर्द्धमेव वेति ॥ अन्वयूगिनि कृष्णप्रतिपदादि मासाद्विप्रायन
॥ तिथिहीनं पंचम्यादि दर्शनि ॥ तत्र चतुर्थ्यां तथा तत्र चतुर्दशीयेति ॥
पंचतिथ्या न्यूनाः ॥ तिथिहीनाः ॥ तिथिदशम्यादि दर्शनि ॥ तत्रापि चतुर्दश्या
सहतिथ्या हीना तु वेति ॥ अर्द्धमिति ॥ अष्टम्यादि दर्शनि ४ पंचम्यादि
पक्षे चतुर्दशीं वर्जयित्वा श्राद्धविधानात् ॥ ॥ तद्दाह मनूः ॥ कृष्णपक्ष

१६२

दानं सदा स्नानं तु कुर्यात्तिलतर्पणमिति ॥ दानानि वर्जयित्वा तु गुरु कस्मिन्नंवि
स्थिदिने श्राद्धं कुर्यात् ॥ तच्छ्राद्धमाहात्म्यं तिथि ४ सहपथ्यं कुर्यात् ॥ तद्दिने
मपरार्क ४ न्यायमहालयाद्धे तु पृथक् सहस्रकर्तृकत्वं विनिसिद्धमिति ॥ स्म
त्यर्थसंग्रहे ॥ तत्र मातृश्राद्धं पृथक् प्रत्येकं मातामहीनां सपत्नीकमेव
॥ चतुर्विंशतिमते ॥ क्वचिदिच्छन्तिनानां पृथक् श्राद्धमहर्थ्यं ॥ तत्रै
कस्मिन्नेव कालेऽकपाकेनैव कर्तव्यं कर्तव्यं कर्तव्यं आचार्यं श्राद्धादि रूपा नामेका
दिष्टविधानं तत्र श्राद्धादि कुर्यात् ॥ तद्दिने चतुर्विंशतिमतात्पा चार्यगुरु
शिष्यत्वं सविजातिस्थानवा ॥ तत्र स्त्रीत्वस्य सर्वस्य सत्येव चजलांजलीन्

॥पिंडस्कंधः सदादशाह कंन्याराहु पदनवः॥ नार्थे बुधेवसर्वेषु माघमास
मघासु च॥ अ कस्मिन् ब्राह्मणे सर्वा नावार्य्या दानं प्रपूजयेत्॥ दशद्वादश
वापिंडान् दद्यादकारणं नतु॥ ये यानि कानि चिन्नूनं पंचदेवे पञ्चमे स्मृतः॥
तस्मिन् दद्यु हविर्नूनं पिंडनामक्रियेत वदेति॥ अ कस्मिन् ब्राह्मणे॰ त्य
ग कविषये॥ ब्राह्मणानि सेह वविषये वा॥ तथा हि पुराणे॥ अ कालगता
सूनां वद्धनामथवा द्वयाः॥ तनुत्र प्रदेयं जं कृत्वा कृत्याकृत्यं पृथक् पृथक्॥
॥॰ इति ड्लासत्रवाह॥ सत्रिपातं च्चयं क्रमः॥॰ इति॥ ॥स्मृत्यर्थसारेपि॥
॥सर्वाचार्य्यपि हृत्य मातुरथ नापाध्याय ब्राह्मसर्विपि यथा बकडुवादन्नः

पूतुमिष्टार्विसदीनां तत्पुत्रीनं चयाङ्गकार्य्यं पूजाबीविलंबकार्य्यं॥
॥तत्रैका॥ वेद्यदवेतु॥ सचिंडीकरणं इद्धं यत्र प्रतीयत॥ ब्राह्मणे
श्च पूजाय स्वामिनं मातुराचरेत्॥ मिजायपुरवंशाङ्गमकादिष्टेन पाद्य
नमिति॥ पुराणे समत्रयविलंबऽ कः॥ अ कादशाह पुत्रीगत्र का
दिष्टानि मन्नगः॥ यस्याधिदवतानि पूर्वपितृवर्गस्य कन्नगः॥॰ इति॥
॥अ जाविसर्वेधासतिक्रमतंगाङ्गं कृत्यानि॥ अ जाहस्यं अङ्गगयाश्रा
द्धमेमे॥ ॥तेइ कवेक्काणु पुराणे॥ आश्वोशाय चमयकगयामध्या
हमीस्मृता॥ उयादशीगकायोगजायुक्तोपिद्विजयन्ति॥ हुयादशीव

मघा नरकं यास्यन्ति ॥ तद्यथा यमस्मृतौ ॥ यदन्दः पितृदेवस्य
हंसस्येव कारस्किनः ॥ यास्यातिथिर्वसाहिन कंडकायाप्रकालिन
नि ॥ पितृदेवत्वं मघा ॥ कथं हस्तनरकं ॥ हंसः सूर्यः ॥ यास्यातिथिमु
यादन्ना ॥ ननु ॥ तु यादश्राद्धं प्राप्तस्य मृतं ॥ तु यादश्राद्धं कल्पयेद्यः श्रा
द्धं कुरुते नरः ॥ पैठीनसिः ॥ यस्य ज्ञानी श्रेष्ठः पुत्रस्य निश्चितमिति ॥ अनि
त्यात् यादश्राद्धं श्राद्धनिषिद्धं ॥ अन्यथा विरोधः ॥ तिथ्यत्वं ॥ तु यादश्राद्धं
मातामहवर्गे यत्रिलक्षपितृवर्गे स्यात् श्राद्धं न कर्तव्यमित्यर्थः परत्वा
न्निषेधवाक्यविरोधः ॥ न कवर्गे श्राद्धनिषेधे धर्मकाप्राजिनिनाकः

॥ श्राद्धे नैकस्य वर्गस्य तु यादश्राद्धमपक्रमः ॥ अत्र कात्यायनस्य सूत्रं प्रजा
हि सन्निकृष्टा अजामिति ॥ मघायां तु यादश्राद्धं प्रशस्तं मातृदर्शनाच्च ॥
॥ नदादयमः ॥ पितापितामहत्वेव तथैव प्रपितामहः ॥ जातं पुत्रं प्र
ग्रे सन्निपिण्डलंगकुनाऽऽति ॥ मघा मांसनखल्लुन पायसापायसनवा
॥ ॥ यदास्यति नः कृष्णं वर्षासु च मघासु च ॥ अस्यां मघायां कार्यं श्रे
ष्ठं पुत्रवतां पितुरहितं श्राद्धं कार्यं ॥ ॥ तद्यथा देवीपुराणे ॥ अपव
यद्रूपेक्रम ॥ अत्रापि मातामहानां पूजा कर्तव्या पितृदेवतं ॥ अत्र पितुप्र
दानकुलश्रेष्ठं पुत्रो विवर्जयेदिति ॥ ननु कवलतु यादश्राद्धमपि श्राद्धं का

स्यायननानिमित्तं॥ तथा दर्शश्राद्धं यूनानस्य स्यांमियनकर्तव्यं॥ नरकाम्यं श्राद्धविध
यं॥ अयनवद्दं तथा दर्शीयुगादिष्ट॥ अत्र युगादिनिमित्तं श्राद्धं अपि पि
तृवद्दिनं भवत्यर्थात्॥ अतएव निबन्धे युगादिनिर्णयो वक्ष्यते॥ अत
एव हेमाद्रौ महानारदीयाः॥ नरकं मत्स्यपुराणे॥ ॥ तत्रैव धर्मपद्दे
तु महानारदीयः॥ अस्यां श्राद्धं कर्तव्यं नैव सगयाश्राद्धं करुवदिति
॥ अतएव भ्यामवद्दं कालं नैव देवतं कुर्यात्॥ ॥ नरकं॥ अन्वद्द
मुनवहिष्टपितृश्राद्धं समाचरेत्॥ पितृदिमातृमध्यंगयश्च माता म
हांपिकमिति॥ अतएव नकमातृकत्वद्दिति पितृकश्राद्धवत्॥ द्विजा

यूद्दगेनमातृमातृपितृकवदयः॥ न्यायस्यतु स्वात्॥ तथापिता
महीप्रपितामहीपितृजो॥ मातृदानीप्रत्येकपितृदानोत्तनयसंख्याधि
कपितृत्वनजन्यद्दकर्तृगतप्रमाणं॥ नरकं वायुपुराणे॥ संन्यासि
नाथादिकादिपूजकः कुर्याद्यथाविधिः॥ महालयं तुयेक्रोद्धं द्वादश्यां
पर्वणेनचेति॥ अतएव पूजपदमधिकाप्यूपलक्षणं॥ तत्पक्षत्व
तुर्दर्शांगमुक्तस्यैवैकादिष्टकार्यं॥ नरकं मनोविना॥ समस्त्वा
मागतस्यापि पितुर्दर्शमुक्तमेतस्य वै॥ एकादिष्टेतु कर्तव्यं त्वतुर्दर्शांम
हालयं॥ इति॥ समस्तमागतस्य सपितृकस्य॥ यस्यपितृदयमुयो

पिशमुद्रामुंडेस्कन्न चतुर्दश्यां वार्द्धनं न च कार्य्यं॥ ॥यदाह पराशर
४॥ चतुर्दश्यां तु यत्राद्धं सपिंडीकरणं कृतं॥ एकादि द्वित्रिभाननं
तत्र कुर्याच्छ्रमुद्धानिनं॥ पितृदयमुद्धायस्य गमुद्धानास्त्वनुक्रमात्॥ स
र्वत्र वार्द्धनं कुर्याद्दादिकानि पृथक्पृथक्॥ अत्रैगमुद्रत्र पर्वप्राय
श्चित्तं काश्यप्यमुक्तमार्त्तमतानां येषां पदादिद्वितानां चतुष्पलदानं
॥ ॥तद्वक्ष्यामि पुराणे॥ यायानागकगमुद्धिविधा द्वैधनिनां तथा
॥ चतुर्दश्यां तु कर्तव्यं तत्प्रायश्चित्तमिदं निश्चयं॥ ॥०॥ नि मरीचिरपि॥ वि
षमगमुद्धपदादि निर्यक्तो क्षलधानिना॥ चतुर्दश्यां क्रिया कार्य्यम्

न्यथा तु विगर्हितं॥ धानिनामिति द्वितार्थेनामित्यर्थः कांदगतः प्रयागतः॥
॥यत्तु कविदुक्तं॥ ॥गमुद्रतस्य चतुर्दश्यां वा चतुर्दशीगमुद्रतस्येति
वसंतवाक्यं तेनाग्निना दधातीति॥ उक्तयनियमं०॥ नि॥ न वा वचनं तु या
स्यपितागमुद्रतः पितामहो जीवति तद्विषयं ज्ञेयं नयाजनीयं॥ अन्य
थागमुद्रतपितृकस्य पितामहस्य वचनं कथं ज्ञमवनसंकवनं॥ न
च विहितं॥ यथा॥ कांस्यं निष्पुष्पो तु यः पायसं मधुसर्पिषं संयुतं॥
॥न स्मात्तु न तु विधिना न पर्यये त्वायसं नास्तीति॥ न तु त्वेयं न रूपं रूप
कं न त्वेकं त्वा दयं न रूपं किंच॥ उक्तयनियमउक्तमानं दवीचूर्णाव

वनविराधःस्यात्॥ यथा॥ आहवक्षविपन्नानां ज्वलाग्निहुतयानिनां॥
॥ चतुर्दश्यां तु वेत्क्षाद्धमामावास्यां तु कामिति॥ अतु कामिनां तु मामावास्या
विहितहलकामस्य मामावास्यामिवा तिथ्यन्तरविहितहलकामस्य तिथ्यं
तरश्राद्धेऽपि॥ सद्यस्तु प्रतिपदादितिथिषु श्राद्धविशेषं मनुराह॥
॥ कुर्वन् प्रतिपदि श्राद्धं सद्यः पुत्रलभेत सः॥ कन्यां कामयेद्द्वितीयायां
तृतीयायां तु वेदिनः॥ पशून् इच्छंश्चतुर्थ्यां तु पञ्चम्यां तु महत्
तेजस्तान्॥ अन्यान् पुत्रान् कामयेत वापि सप्तम्यां लभते नरः॥ अष्टम्यां भ
विष्यानिच्छेल्लभेत श्राद्धदः सुखी॥ स्यान्नवम्यां भक्तदवे दशम्यां द्वि

रदवद॥ एकादश्यां तथा रूपं ब्रह्मवर्चस्विनं सुतान्॥ द्वादश्यां जातरूपं च
मङ्गलं कुलभं वच॥ त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां कुरुपजाम्॥ प्रियः
पितरश्चास्य यज्ञशुद्धा भवेत्॥ एकत्वादिविनिर्दिष्टां विपुलान्
मनसः प्रियान्॥ श्राद्धदः पञ्चदश्यां तु सर्वान् कामान् समश्नुते॥ इति॥
॥ ॥ यावकवस्थानविशेषवडकः॥ ॥ कुन्यां कन्यावदिनश्च पशून् दर्श
सुतान् वि॥ इतं कमिं च वाञ्छेद्दिशेद्दे कशहालथा॥ ब्रह्मवर्चस्वि
नः पुत्रान् स्वर्गो यस्य सकुश्रको॥ जातिश्रेष्ठं सर्वकामानाप्नोति श्राद्धदः

स्त्र ॥ प्रतिपत्सु कृतिश्चकां वर्ज्य चित्वा चतुर्दशीमिति ॥ कन्यावदिना
जामाग्नवः ॥ कृष्णं तु पूर्वसीसादि ॥ इत्यनुर्विजयी ॥ कृष्णिः वानिव
ज्ञे ॥ तद्भानितलाकः ॥ अथ अमावास्यायां सर्वकामप्राप्तिर्विष्णुकासापि
कर्मणः कर्मसंख्या कामावास्यायां श्राद्धं तु स्नानं नमिष्यति ॥ नन्वेक
स्यामावास्यायां सर्वकामप्राप्तिः ॥ ०० दमवसर्वथा कामस्यापद्दर्शपि
र्दर्शमासाविल्यत्र द्वाक्यविचारमीमांसायां प्रतिपादितं ॥ अथ तु वामा
वास्यायां तु कामी कानिवदनादवीपूजानस्यापि अमावास्यायां सर्व

कामप्राप्तिर्फलमावास्यायामिति सर्वतिथ्यपलक्षणमित्यभिप्रायः ०० कि
ल्पलमभिप्रायः ०० फलमभिप्रसंगनश्यदीपाचिनाराजनवाणपंच
दशीरुविनस्यादयानवदलं विहुधा चैमहालयः ०० ॥ ०० ॥ ॥ ०० ॥ ॥ ०० ॥

कासिद्धिं कुर्यात्जाप्यजाविकं। अन्यथा नाप्यविधिवत्या वा श्राद्धं प्रयच्छ
ति॥ सन्निकादिषु वर्जितं सकामावेना पूजादिमानिति॥ एवं विष्कंभादि
षु यागेषु नदवहलमग्रूनं ज्ञेयं॥ व्यादिवारेषु ववादिकरणेषु
यश्राद्धहले दहस्यति नाकं॥ तथा॥ अत्रार्थे चैव श्लोकार्थं॥ मूलं चैव
वाद्यम्॥ सर्वान्कामानप्रियान्विद्याद्धनसायुर्यथाक्रमम्॥ सूर्या
दिदिवसेषु नत्र श्राद्धस्तुलरुग्रहलम्॥ ववादिकरणेषु नत्र श्राद्धस्तु
ल्लरुग्रहलम्॥ मन्वादियुगादिअलस्यागेयागेषु काम्यश्राद्धकृ

170

त्यात्॥ तत्र मन्वादियुगादिषु कार्यसंक्रान्तिषु नैमित्तिकेषु पितृवदि
तत्र वक्ष्यम्॥ तदाह पुलस्त्यः॥ अयनद्वितये श्राद्धं तिथ्यवद्वितये
तथा॥ युगादिषु च कुर्वीत पितृनिर्वपणादृतं॥ अत्र युगादिषि
तिसाहचर्यान्मन्वादीनामप्युपलक्षणार्थं॥ ॥ तदुक्तं कालादर्शे॥ विषु
वानयसंक्रान्तिमन्वादियुगादिषु॥ विहायपितृनिर्वापं श्राद्धं सर्वं
समाचरेदिति॥ मन्वादियुगादिअलस्यागमुक्तिथिनिर्णयनवाकाः
॥ ॥ ॥ ~~तिथीसूर्यसनमहीमहद्वुविवर्चिनिर्णयासनमहालयानिर्णं~~

यः॥ ॥नित्यश्राद्धनिर्णयः॥ इदं नित्यश्राद्धं निर्णीय प्रसंगतः काम्यश्रा
द्धं च निर्णीयामः तत्र क्रमप्राप्तं नैमित्तिकश्राद्धं प्रस्तुमः॥ तच्च नवश्राद्ध
प्रकृतिसपिंडीकरणं तत्र प्रतिश्राद्धं ग्रहणेषु संक्रान्तिषु वृद्धिश्राद्धं संवत्सरादर्कश्राद्धं नैमित्तिकमित्युक्तं नवश्राद्धेना
सहैतत्कर्तव्यादिदिनेषु क्रियमानं नवान्नश्राद्धमुच्यते॥ ॥तद्
कर्मणि वसा॥ ॥प्रथमाक्रिया तृतीयाक्रिया पंचमसप्तमं तथा॥ नवमं
कादशं चैव नवश्राद्धप्रकीर्तितं॥ ॥वृद्धवशिष्ठोऽपि॥ सप्तमाक्रिया

१११

तृतीयाक्रिया प्रथमं नवमं तथा॥ एकादशं पंचमस्यः नवश्राद्धं तु भवे
त्तथेति॥ ॥बोधायनस्तु॥ जयैव नवश्राद्धानि नवमं मनुविनं मकादशाक्रिया कार्यमित्याह॥ तथा॥ मरणाद्दिवसे दिने षष्ठे कर्तव्यं नवश्राद्धं
कर्तव्यं दानं नवमाद्यात् नवमं विद्धं अन्ये कादशाक्रिया तत्कर्तव्यादिति॥
॥विधस्वामिनस्तु॥ आश्वलायनानां पंचावस्कवानीषत्तं न्यथा विलाप
यवस्कानां॥ नवश्राद्धानि पंचाहुवाश्वलायनगारविनः॥ अवस्कं
वा षष्ठिलाहुः विलाप्य स्वं कथं पिंडनामिति॥ तविष्यत्पुराणेऽपि तु

र्द्धं विमयव्यवस्थाका॥ यथा॥ नवसपविंशं वाल्लं नवश्राद्धं यन्न
क्रमात्॥ आद्यं तथा वर्षयामु भतिल्लाद्धर्मह्यं यन्ति॥ विंशनव
वाल्लसपविंशुद्धयाः भतिल्लर्थः॥ द्वे वा दंगविंशनवश्राद्धे लब्धन
सह कुर्यात्॥ ॥तदाह काण्वः॥ नवश्राद्धे मासिकं च यदन्तविंशवं
तु॥ तद्द्वद्वसातं श्राद्धन्नुष्टयं प्रवदन्ति॥ ॥०॥ नवश्राद्धनिर्णयः॥
॥अथ मासिकनिर्णयः॥ तानि च मासिकानि भाद्रगह वक्ति॥ यथा॥
॥मरणमासादारभ्य संवत्सरसमाप्तिपर्यन्तं प्रति मासं विधीयमा॥ तानि
द्वादश मासिकानि॥ कुन मासिकं च वार्षिकं कुन मासिकं कुनाद्वि

कं च नि॥ तदाह जातूकर्ण्यः॥ ॥द्वादश प्रतिमास्यानि. आद्यं मासिकं तथा
॥ त्रिपक्षिकादिकं दाकुन मासिकानि च मासिकानादिकं यथा॥ तानि
भाद्रगश्राद्धानि सपिण्डीकरणात्पूर्वं मकादिष्टविधिना कुर्यात्॥ सपिण्डी
करणादूर्ध्वं तु प्रत्यब्दिकवत्पार्वणमकादिष्टं वा यथा स्वाचारं कुर्यात्॥
॥तदाह पैठीनसिः॥ ॥सपिंडीकरणादर्वाक् कुर्याद्भाद्रगश्राद्धं॥ त्रिकादि
ष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु॥ सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यदा कुर्यात्
तथा वुनः॥ प्रत्यब्दिकं यथा कुर्यात्तथा कुर्यात्सतां यपीति॥ अत
एवादिमासिकमकादशाहे व कुर्यात्॥ ॥तदाह याज्ञवल्क्यः॥ मृतहनिः

एकादशीप्रतिमासं तु वत्सरं ॥ प्रति संवत्सरं चैव माघ शुक्लैकादशीदिने
नि ॥ अत एव प्रतिमासं प्रतिवत्सरं च यत्किंचिद्धायाद्यं शुक्लैकादशीदिने कृत्वा
द्या मासिकमाद्यादिकं चैकादशीक्रियां कुर्यात् ॥ अत एव वाक्यं प्रायश्चित्ते
लाभाद्यस्य दिनसंख्यामाह ॥ ब्राह्मणं राजयदा शुक्लैकादशीमनसा थवा
पूर्वयत्राजयद्विप्रं द्विजादक्षिणवदिनानि ॥ अत एव एकादशीक्रियाविधाय
मानयाद्यादिकं ॥ प्रथमक्रियां अतीतद्वितीयादिप्रवर्तेत सप्ताहविधी
यमानं द्वितीयादिकं प्रवर्तेत सप्ताहविधीयमानं शुद्धं ॥ शु
द्धमित्यर्थः ॥ ॥ आद्यश्राद्धं तु क्रियादिनं एकादशीक्रियां न कुर्यात् ॥ ॥ न

दाहवद्धवसिद्धः ॥ ॥ एकादशीक्रियाश्राद्धं तु सामान्यमुदाहृतं ॥ वसुर्ल्ल
सपिवर्ल्लनां सूतकेच पृथक्पृथगिति ॥ ननु ॥ शुचिना कर्म्म कर्तव्यमि
ति विधानात् क्रियादशैकादशीक्रिसूतकानवगमात् कथं श्राद्धकरणमि
ति चेत्सत्यं ॥ लोभाद्विना कर्तुस्तत्कालिकीशुद्धिर्नशुद्धः पुनर्वसंज्ञति ॥
॥ ननु ॥ एवं सति ब्राह्मणापि सूत्रमुदाहृत्य बाह्यश्राद्धं कुर्वतां तस्यापि
तत्कालिकशुद्धत्वं कुतः कस्मादिति चेन्न ॥ तत्र विधानाभावात् ॥ आद्य
शुक्लैकादशीदिने एकादशीक्रिया एव विधानाच्च ॥ अतश्च एकादशीक्रि
विहितमाद्यश्राद्धक्रियादि वशुद्धापि कुर्यात् ॥ न त्वशौचान्तमूलम

तिथयश्च न॥ यद्युक्तिवचने॥ यथा ज्येष्ठाषाढयोर्मध्यं॥ तद्वाक्यं न वि
षयश्चूपयज्ञ न्यूनत्वविरोधः॥ प्रायश्चित्तगतादिविहितं मार्गशीर्षमग
तांसत्वः ज्येष्ठाद्यभ्यां कादशक्रिकुर्यात्॥ ॥ तथोंदाहरणं खः॥ ॥ सत्यः
ज्येष्ठविदानयं पुनस्येकादशाहनि॥ सप्तवादिवसस्य अङ्गाथा
गतादिष्विति॥ कूनमासिकेतु द्वादशाहकूनमासिवाकार्यं॥ ॥ तदाह
ज्योतिलः॥ ॥ मलेन द्वादशाहस्यान्मासस्य न वा नमासिकमिति॥ कूनषा
न्मासिकमिति॥ कूनषान्मासिकमूनषष्ठमासि॥ कूनादिकेकूनद्वाद
शमासि॥ तेषाहकार्यं॥ तदाहगालवः॥ कूनषान्मासिकषष्ठमास्यू
दु४ दु२ दु४ दु२ दु३

१७४

नषूनमासिके॥ तेषाहिकेतिथाहस्याद्दूनाहद्वादशेनथेति॥ अतोनमा
सिकादिषु कार्यानास्त्येके॥ तदुक्तियाहिदिनेषूनषु कार्यानि॥ न्यूनत्वा
त्॥ ॥ तदाहगालवः॥ तिथिर्यादिवमेषूनत्वेकनद्विनथनवा॥ अग्रा
दिषु चमासेषु कुर्याद्दूनादिकमिति॥ ॥ कार्ष्णाजिनिवचि॥ दुनान्यूनषू
मासेषु विषमोहसमेविवा॥ तेषाहिकेतिथहस्यात्मतादष्विनवानिवि
ति॥ नन्वुक्तविषयपूर्वाचार्यतु॥ तेषाहिकेकवद्धकतिथहतदनकवामिरूप
के॥ कार्ष्णाजिनिनातुतिथहन्यूनकमितिविरोधन्यूनिवत्॥ न॥ तदापि
दलन्यूनिननिवदलन्यूनत्वर्थः॥ किंतु॥ तुदलन्यूनि॥ सान्तेसुमवनादिना

दन्यस्मिन्दिने दाहसमिदहनदिने मासान्ते न वश्राद्धे कादशाहादिकं
तु यद्धिकांगं कुर्यात्तदनन्तरं मरणादिने न व॥ ॥तदाहश्राद्धकर्म
॥ ॥ इति यत्राश्राद्धमाहात्म्यं वर्णनं कृतं॥ अथ मृतकार्यद्वादा
दाहिनाम्ने द्विजन्मनां॥ द्वादशाहे तु मासिकं त्वन्यस्मिन्मासमृता
हनि व कुर्यात्॥ ॥तदाहश्राद्धं॥ कोदिष्टं तु सपिण्डीकरणं यदि
विघ्नः प्रजायते॥ मासान्यस्मिन्नेकस्मिन्तस्यां कुर्याद्दैनदिनं यदीति॥
॥अत्र कारणं न मासिकसमुच्चयः॥ अन्यदिनं न मासिकं च कुर्या
दित्यर्थः॥ ॥तानि बाह्यश्राद्धानि द्वादशाहादौ संवत्सरादर्वाक्कर्त्तव्यानि

ऽकाले सपिण्डीकरणं कर्त्तव्यमिति पूर्वभागानि कालासपिण्डीकरणं
कुर्यात्॥ तदाह लोगाक्षिः॥ ॥अश्राद्धानि बाह्यश्राद्धानि विदधीत सपिण्ड
नमिति॥ अपि तिलापि अश्राद्धानि बाह्यश्राद्धानि त्वा नैव कुर्यात्सपिण्डनमिति॥
॥सपिण्डनानन्तरं सपिण्डनः स्वस्य कालकार्यात्प्रेव॥ ॥तदाह मित्राः॥
॥यस्य सम्वत्सरादर्वाक् सपिण्डीकरणं कृतं॥ मासिकश्राद्धं कृत्वा दर्श
नस्यापि वत्सलक्ष्णं॥ सपिण्डीकरणार्थमपकृष्य कृतान्यपि तानि विवा
हादि वद्वानूपस्थितायां रूपकृष्य मृताहनि व कार्याणि॥ ॥तदाह
आश्वायनिः॥ सपिण्डीकरणादर्वाक् रूपकृष्य कृतान्यपि॥ पुनस्तान्य

यकस्यकद्धामूलवैनिषधनादिति॥ ॥अथ ज्ञायानिषा॥ सविंशकरना
दनापि॥ प्रत्यग्रज्ञानिशिष्टानि सविशीकरणं तथा॥ अपक्वाविक
कुर्वीत कर्तुर्वादीमूर्खद्विज॥ द्धानकरैनिषध्यकाल्यायना
पि॥ निर्बलवद्धितेजन्तु मासिकानि नकेयम्॥ अपानयामिमत
नं नरवस्यनरस्यचिति॥ अयानयामनवे॥ तथा॥ अतीतरयाव
द्धि वृत्त ज्ञानिकर्षति॥ सँग्रहेनरकधारपिरुति॥ सद्धमङ्गति॥
ति॥ अतुद्रनमासिकानादिकानिनदादिषूनकाथाधिनदायाकाग्नी
वदिनचतुर्दश्यांतिपुष्करं॥ द्रनग्रहनकुर्वीतगृहीपूत्रधनदयादि

ति॥ ॥मरीचिरापि॥ द्विपुष्करचनंदासुसिनीवाल्यांरुगंगमर्द्दिन॥
॥चतुर्दश्यांचनानानि कृत्तिकासुतिपुष्करं॥ तिपुष्करंचतिपु
ष्करंचतिपात्रकुर्वे॥ रुद्रातिथिर्गुरुसोमरविवारानामन्यतमस्यचम
लनक्षत्रंवति॥ द्वयाभ्मलनद्विपुष्करं॥ ॥गदकंवत्तमालायां॥ विषम
चनाधिष्ठांरुद्रातिथिर्यदिज्ञायते॥ सूर्यकुरुविष्णुपूजांकथं
चनवासरे॥ मुनिभिरुदितं॥ सायंयोगस्त्रिपुष्करसंज्ञकं॥ ॥
॥ ॥ति मासिकनिर्णयः॥ ॥अथसपिंडीकरणं॥ तस्याश्लोकालाहवं
ति॥ गदकेकालादर्शे॥ एकादशेद्विद्वादशेत्रिपक्षेवाप्रिमासिवा

॥षष्ठ्येकादशीवादे संपूर्णे वाशुद्धेऽपि ॥ ०० ॥ शुक्लाग्रम ०० नियते
वविवाहाद्यास्त्रदयिकव्यापके ॥ तत्पूर्वं सचिंतीकरणं कुर्यादित्यर्थः
॥ तत्र षष्ठ्येकादशीद्वयं कालः कलविपत्तौ सान्मेत्तौ कादशी
द्वयं वदशमिसंयुतं स्यात् ॥ ॥ तदाह काश्यपः जिनः ॥ सचिंतीकरणं कुर्या
त्पूर्वं दशमिसंयुतं ॥ यत्र कादशीवृद्धा ज्ञेयं कूर्मरक्षापवीतने
०० ॥ दशमीयुक्तत्वे तत्र कादशीद्वयं नीत्यर्थः ॥ ॥ ०० तथा नारदः ॥ हरि
तोपि ॥ चातुर्मासमासावास्यां मृताहादशमीलवः ॥ सचिंतीकरणं
तस्यां कुर्यादेव सुखान्विमानिति ॥ अत्रापि मृताहादर्द्धं द्वितीयादिनात्यः

१११

विशतत्र कादशीहीनवति ॥ तस्यामेमावास्यायां यदि रुवदित्यर्थः ॥
॥ ० ॥ वद्रवसिष्ठाचि ॥ ॥ प्रथमास्यादमावास्यां मृताहादशमीहनि ॥
॥ सचिंतीकरणं तत्र कुर्यादेव सुखान्विमानिति ॥ अत्रापि पंचमीम
र्यादायां मृताहादर्द्धं दिनमावस्यत्यर्थः ॥ ॥ सान्ते कादशीद्वि
दशमीयोगविडविद्धयजार्थं पूर्वं सचिंतीकरणं विधानं ॥ ॥ तदा
हुशालवः ॥ सचिंतीकरणं तत्र पुत्रे रुके पदमास्थिते ॥ आहिता
ग्निः सिनीवाल्यां पितृपक्षः प्रवर्तते ०० ॥ पुनरन्यत्रैकादशीविपू
र्वत्रिमतिद्वादशीद्वयं कालः ॥ ॥ तदेकादशीविद्धपूर्वा ॥ यद्वैमा

ऊन

नाग्निमान् राजन् पुनस्त्वानाग्निमानुह वन्॥ द्वादशाहेन दाकार्य्यं
सपिंडीकरणं सूनोरिति॥ यजमानः कर्ता॥ ॥यदा एकादशाह्नि
सपिंडीकरणं कुर्यात्तदा पूर्वेद्युरादिशातगं श्राद्धानि कृत्वा
पृथक् पाकेन सपिंडीकरणं कुर्यात्॥ ॥अनुकाशयानवचनं॥
॥एकादशाहे निर्वर्त्य प्राक्दशाहाद्यथाविधि॥ पुत्रो वाग्निमान्
विप्रामात्रविप्रः सपिंडीकरणमिति॥ ॥सूत्रार्थः॥ दशाहादूर्ध्वं
एकादशाह्नि एकादशाहश्राद्धं श्राद्धं निवर्त्य पश्चात् सपिंडीकरणं कुर्वी
तेत्यर्थः॥ अन्यथा॥ सर्वेषामवर्णानां श्राद्धमेकादशाहे नि॰

176

निवार्य्य निवार्यः स्यात्॥ एकादशाहमिति शातगश्राद्धाचलक्षणं॥ श्राद्धानि
शातगदत्वा नैव कुर्यात्सपिंडीकरणमिति॥ शातगश्राद्धकरणे सपिंडीकरणे
अधिकारो नास्तीवार्थः॥ कर्तुर्यदि मृतो पुत्रो वा द्वितीयः पक्षः कालः॥
॥तदाह सुमन्तुः॥ पुत्रश्चेन्नैव दाहिताग्निः स्यात् कर्ता नाग्निर्यदा तदा
सपिंडीकरणं तस्य कुर्यात्पक्षद्वितीयके॰॰॰॥ अन्यत्रानां तु द्वादश
हाद्याः सपक्षकालाद्वा॥ न त्वेकोद्दिष्टवत्॥ संवत्सरादूर्ध्वं
कार्य्यं जिनिना सपिंडीकरणविधानात् कथं सपक्षकालाद्वा॥ सं
वत्सरमूर्ध्वः कालः॥ तत्र दशकालादि स्वस्वानि ग्रह्यात्॥ द्वादशाहेन

105

वकार्यं ॥ तदाह व्यास ॥ व्यानेत्याकुलधर्मा वा पूर्वसांवेवायं षष्ठ
यात् ॥ अस्थितस्य गतौ वस्य द्वादशाहः प्रशस्यते ॥ तत्र संवत्सरे
पक्षादिः ॥ ॥ कालवर्णकः ॥ तद्यथा ॥ रविषाल्य ॥ सपिंडीकरणं कु
र्यात् त्र्यहमानस्त्वनाग्निमान् ॥ अनाहिताग्नेः ॥ प्रेतस्य पूर्वेद्युरेव
षष्ठे ॥ द्वादशाहे निषष्ठे वा त्रिपक्षे वा त्रिमासिवा ॥ एकादशेपि वा मा
सि मांगल्यस्याद्यपास्थितौ ॥ षष्ठमासीत्वन्वयः ॥ ननु ॥ सांग्निकस्य क
थं एकादशाहरूपकालनियमः कः ॥ सांग्नेः प्रेतस्य त्रिपक्षनियम
ः ॥ यदा प्रमादादकृतं कर्म रुद्रेण ॥ तदा सपिंडीकरणं लोपस्य वस्या

दिति यस्य वा ॥ न ॥ गतिलक्षणकालानुरविधानात् ॥ यथा ॥ द्वादशाहा
दि कालेषु प्रमादादनुष्ठितौ ॥ सपिंडीकरणं कुर्यात् कालेषु गरुडो
विधिति ॥ ऽकरणेपि पूर्वेद्युरादिषु ॥ सपिंडीकरणं कालमू
ह्नाग सपिंडीकरणं कर्म सहस्यादिर्योऽयत ॥ ॥ तत्रविशेषः ॥ स्व
स्वरानुपायनाच्चित्तनत्वितामहायतनप्रपितामहजीवतिमह
चवद्भाक्कनानदवपुत्रेजयदिति ॥ प्रतपितुर्याज्ञवाग्रादकर्य
नपिंडजयनिदेशादिति वा ॥ ॥ पितामहजीवतिहुप्रक्रयनाद्विग
षडकः ॥ स तह्यनवियस्याथविद्यनवपितामहः ॥ तनदयाम्

यः पिंडः प्रविनामह पूर्वकाः ॥ न ह्यस्य वेत्तकः पिंडो नियाकश्च यपू
र्व वदिति ॥ यदा पिनामह प्रविनामह जीवतः तदा पुनः प्रविनामह
पूर्वकाः ॥ मुयः पिंडो दयाः ॥ तत्पुनस्य पितृ पितामह प्रपिता
महः सपिंडकरतामकं ॥ पितृ पितामह यो जीवतः कवलं प्रपि
तामह मापुण कथं पितृत्वमपि यत्सत्य ॥ तयानं मध्यं कनापि
सपिंडनपितृत्वातिधानात् ॥ ॥ तदाह सुमन्तुः ॥ ॥ तयानं मपिपिंडो
नाम कनापि सपिंडन ॥ पितृत्वमश्रुतं पुनः ॥ तिधर्मा वा वाहितः ॥
ति ॥ तयानं सपिंडानां पुनः संबंधि पुनः पितामह प्रपितामह पिंडानां ॥

160

× हिमवत्खंडे ॥ तजादाषो न लिखितः यागंगा भूतवकुंडा लोतनी वा गंगती मान्या [illegible] आसादूर्द्धा
कक्कटा ॥ ॥ पूतानाकर्तवि ॥ उपाकर्मणि वा सर्वे गुरुचंद्रसूर्यथाः ॥ पुनः कर्मणि मासे
वः न दाषस्तीरवासिनः ॥ उत्पूनदीतरस्वतायाः तदा वेस्तु ॥ ४

ग्रहविप्रे वडकः ॥ तपनस्य सुतागंगा गंगा मंगी च सरस्वती ॥ तजसा नाकिरयं
तविनाच तदसंहिता ॥ ति ॥ तजादृष्टमपि जलं गंगादिजलसंयुक्तमदृष्टं त
वति ॥ तदृक्कमहारावत ॥ अयाचितमपि प्राप्तं गंगयानिपवित्रतामिति ॥ ॥
॥ मत्स्यपुराणेपि ॥ पूर्वाह्णे तासमायागमदृष्टमपि पावनमिति ॥ ॥ ॥ ति
संक्रांतिप्रसंगात्तदीतजादाषमूक्तामलमासस्यापि संक्रांतिप्रसंगः
तदीतजादाषमूक्तामलमासस्यापि संक्रांतिमूलत्वात्मलमासनिर्णे
यः प्रस्यते ॥ ॥ मलमासानामसंक्रांतिरहितामास ॥ ॥ संक्रांतिद्वय
यूक्तावा ॥ तदृक्कमकरः ॥ यथा ॥ यस्मिन्मासि न संक्रांतिः संक्रांतिः

द्वयमपि वा॥ मलमासः सविहृया मासस्य कृष्णादगामिति॥ अयं च मासस्य द्व
ग्वा॥ अन्यथा यत्र मावास्या द्वयमध्ये संक्रान्तिर्न स्यात्॥ संक्रान्ति द्वयं वा तत्र
तत्र॥ समलमासस्य लक्षणं॥ ॥ तदाह गार्ग्यः॥ अमावास्या द्वयं यत्र रविसंक्रा
न्ति वर्जितः॥ मलमासः सविहृया मासः शुक्लाद्युत्तरवर्ति॥ अस्यैव
मलिम्लूचस्य संज्ञा॥ ॥ तदाह वसिष्ठः॥ मासः समस्तत्र चैव तिथिद्वयं य
दा तत्र वा॥ तत्रापि कालमाहूयः पूर्वस्यां मलिम्लूचस्य॥ ॥ अयमधि
मासः संज्ञापि॥ ॥ संक्रान्तिमासत्वात्मलिम्लूचउत्तरः शुद्धः॥ द्विसंक्रा
न्तिमासस्तु मलमासप्रवर्ताधिवासः॥ तदाह सत्यव्रतः॥ वाग्द्वयं पनः

मलिम्लूचाख्यकालाधनं

२०१

मासः संक्रमणदिवाकरः॥ नाधिवासात्तु वदाव मलमासस्तु केवलमिति॥ अ
यं द्विसंक्रान्तिकमासः द्वयात्स्यापि॥ तद्दृक्प्रोक्तिः॥ अस्तु॥ अस्य संक्रान्तमा
सोऽधिवासः॥ स्फुटं स्याद्द्विसंक्रान्तमासः द्वयात्स्याः कदाचित्॥ द्वयः का
न्तिकादि तथा नोऽन्यथा स्यात्तत्तदा वर्षमध्ये अधिमासद्वयं भवति॥ द्विसं
क्रान्तिमासायत्तु रुवति॥ तत्तु वर्षमध्ये तिथिमासद्वयं रुवति॥ तत्तु पर्वा
दृष्टाख्यः शुद्धः॥ तद्दृक्तत्तु वा तत्तु मासद्वितयं यदि स्याद्वर्षाधि
कं तत्तु यथाधिमासः॥ तथा दगतु अरिनारदवेदवतु दृगः क्वचिन्न
यास्मिन्दृष्टन्नृति॥ अयं तथा दृग्मासः स्यान्दृग्वनसीवः॥ ॥ तद्दृक्॥

॥ अस्मिन्नयादशं मासः सचक्रस्यानिगायन ॥ अस्मोवाद्वा नसोवस्यो
नास्मिसोवस्य हुर्द्ध ॥ ०० ति ॥ अस्यं त्रयादशमासः त्रिंशक्रमांमासाद्
ध्वं वाद्विंशक्रमान्मासं पूर्वं हवनीतिनियमः ॥ ॥ तद्कं अतिः साव ॥
॥ त्रिंशत्षट्त्रिंशमासस्य वाक्रस्य कर्त्तव्या ॥ अधिमासावकल्प्य
न वादशाग्निषु कीर्त्तिन ॥ ०० ति ॥ अनयाव वसंक्रान्तस्य समर्पक ०० ति ॥
॥ ॥ दिसंक्रान्तस्याहुपतिविति ॥ संक्रांतवैवत इक ॥ दर्शद्वयंयदकस्मिन्
सोवसंवर्त्यकारुवत ॥ अहुर्प्यतिर्यकाकस्मिन्वाद्वौसंक्रमोतथ
॥ संसर्पाहुपतीवनिद्विविधाधिमासकौ ॥ मासोपूर्वापवोइष्टोपव

२०२

८४ ब्रत २

इष्टिस्तावति ॥ अत्राधिमासग्रहनापवादमलमासएवाद्यत ॥ नित्य
धाताधिकत्वकाल ०० तिसत्यंवचनविरोधश्चस्यात् ॥ ॥ अत्रद्विविधमि
मलमासेअनन्यगतिकंनित्यंनिमित्तिकंवकर्म्मकुर्यात् ॥ तद्कं
अकाणकपविनिक्षामलनान्यगतिंनित्यंकुर्यान्निमित्तिकंक्रियां
मिति ॥ वहस्पतिनापि ॥ नित्यंनिमित्तिकंकुर्यान्प्रयत्नसमलिम्लुचः ॥
॥ तीर्थश्राद्धंगजच्छायांपुत्रश्राद्धंतथैवचेति ॥ ॥ यमापि ॥ गर्भाधा
निकंहत्यश्राद्धकर्म्मनिमासिकं ॥ सपिंडीकरणंनित्यंनाधिमासेविवर्ज्ज
यत् ॥ तीर्थस्नानंजपाहोमाथमुद्रीहिस्निलादिभिः ॥ जातकर्म्मान्नकर्म्मा

लिनव अद्वितयेवच॥ मघात्रयादशी श्राद्धान्यपिवधातृ॥ चंद्रसूर्यग्र
हणानंतरं वर्तिष्यते॥ तस्यमलमासनिबंधात्॥ ॥तद्दर्क॥ मलमासस्यना
दलतीर्थयात्रादिवर्जयेत्॥ ॥त्रिमिलिकेतुयदिपूर्वमासनिमिलमुख्य
स्यात्॥ तदापूर्वमासस्यदोलत्रमासतदाकलत्रइतयतुत्रमासद्वयेपिकु
र्यात्॥ ॥तदाहतत्रकस्मिं॥ जातकर्म्मअथश्राद्धंनवश्राद्धंतथैवच॥
॥अहोनपंसवादोवतत्पूर्वत्रयमवर्जयेत्॥ निमिलवर्जादिनिर्णय
॥ ॥मत्स्यपुराणेपुक्तं॥ चंद्रसूर्यग्रहेचैवमवरत्नेषुतद्भवेत्॥
॥मलमासेपिदयस्यादलमद्वयकारकमिति॥ ॥मत्स्यिनपि॥ यावा

त्सर्वेतादृयदगुह्यपंचमीमारभ्यान्यगुह्यपंचमीमारभ्यवापंच
वासः कार्य॥ यद्वावटुर्थ्यामकरकेपंचम्यांनकंकुर्वीतदारूमयंवा
चरुणंकृत्वागरुडेकरवीरेगायत्रीजातिकुसुमेवनकेवासुकि
रवपद्मकर्कोटकेजूष्वनरेधृतराष्ट्रगरवपालेकालियगरुडकपिलवः
पंचम्यांसंपूज्यपश्चात्ब्राह्मणानघृतपायसेभादकेभोजयेत्॥ सेव
कृतांतेवसंपूज्यमहब्राह्मणभोजनं॥ सोवर्णनागदानेगोदानेवकु
र्यादिति॥ ॥तविष्यपुराणेपि॥ सुवर्णरावनिष्पन्नंनागंकृत्वागरुडेवगो
॥कासायदत्वाविधिवत्पिंडुनानृत्यमाचरेदिति॥ नारायणबलिकृत्वा

श्राद्धादिकं कुर्यात्॥ नारायणबलिश्च स्मृत्यर्थसाग्रडकः॥ कस्यांचित्तु शुक्लैका
दश्यां विष्णुवेवस्वतयमेवयथावत्तस्यार्घ्यतस्समीपमधूच्चतघृतान्
क्षिप्त्वा तानुदधिपिंडान् विष्णुरूपं प्रतमनुस्मरन् प्रतस्य नामेत्यु
च्चार्य दक्षिणाग्रेषु तत्र षु दक्षिणामुखो दत्वा गंधपुष्पतत्यर्घपिंडं प्र
वदत्यंतं कृत्वा नघांप्रक्षिपेत्॥ नपत्न्यादिभ्यो दद्यात्॥ ततः स्यात्भवतात्या
मयुग्मान् ब्राह्मणान् नामंत्र्याथाविनः॥ श्वस्तनमध्यह्नविष्णुमत्यर्च्य
द्विष्टविधिना ब्राह्मणयादप्रक्षालनादि तत्क्रियुग्मान्कृत्वा पिंडपि
कृत्वं इत्यत्रवनाश्रवनजनांतं कृत्वा विष्णुब्रह्मणोगिवायसपवि

वति॥ अतावत्पाक्षिकमिति प्रतिमासिकं कृष्णपक्षे षु विधायमानं
श्राद्धं उच्यते॥ नत्वाब्दिकसंवत्सरिमहालयश्राद्धं॥ तस्य न कुर्यात्त
त्तानुल्लंघितव्यानि॥ महालयाद्वकार्यानि॥ एतुपविशिष्टवाक्यात्मे
लमासनिषेधात्॥ सर्वमासकृष्णपक्षे षु च श्राद्धमापस्तंबनविहितं
॥ तथा॥ मासिकस्य पत्रयक्षस्या पनाक्षेत्रयान॥ तदापत्रपक्षस्याऽघ
न्यान्यहानि सर्वेष्वपत्रपक्षस्यादस्तूदकेपिक्षन्त्रीजानीति॥ मलमा
सादन्यतुमलानामपि॥ दवाद्यादशेऽधिमाससतिप्रथमादिकेम
लमासनवकार्यं॥ संवत्सरनवपूर्वेसपिंडीकरणपक्षाश्रयणेपि

नैव सपिंडीकरणं कुर्यात्॥ ॥तदाह वसिष्ठः॥ असंक्रान्तेपि कर्त्तव्यं मासादि
कं प्रथमं द्विजैः॥ तत्रैव मासिकश्राद्धं सपिंडीकरणं तथा॥ क्षयमासे तु
नैव प्रेतादिकं कार्यं॥ ॥तदाह सत्यव्रतः॥ एकत्र वर्षद्वयं मासः संक्रान्ति
द्वयसंयुतः॥ मासद्वयगतं श्राद्धं मलमासेपि सत्यतः॥ ॥मलवाचि॥ व
र्षत्रयं श्राद्धं मातापित्रोर्म्मृतं हनि॥ मासद्वयेपि तत् कुर्यात् बाधस्य वचनं
यथा॥ अतो मासद्वयेपीति॥ संक्रान्तिद्वयं यत्किंचिन्मासद्वयात्मिकं द्वयश्रा
द्धं॥ त्यर्थः॥ ॥अविगदनवकारार्थे॥ न वेति विधानं न्यायेपि वा श्राद्धान्यस्मिन्नेव
विषये यानि॥ कालादर्शे कार्येषु प्रेतादिकमपि मासद्वये कर्त्तव्यमित्य

२०६

कं॥ तत्र च वृद्धाचारप्राप्तत्वान्मलमासेपि द्वयादिनस्य विधानं निरसनार्थं
पितृदर्शनं वा श्राद्धं नरकाद्भयं तु शुद्धमासश्राद्धं कुर्यादित्यर्थं नवेति॥
नित्यापि सामयाचारादिकर्म्मानि मलिम्लुचे न कार्याणि॥ ॥तदुक्तं पाराशरे॥
सामयाचारादिकर्म्माणि नित्यान्यपि मलिम्लुचे॥ तत्रैव वाग्रयज्ञाधानं वा
एर्म्मासीयादि कार्यापि॥ महालयाष्टकाश्राद्धं पाकर्कर्मापि कर्मयज्ञ॥
॥स्पष्टमासविशेषारब्धा विहितं वर्जयन्मलमासे॥ स्पष्टमासे॥ मासे वि
शेषनामग्रहणेन वेशारब्धं कर्त्तव्यं॥ माघ कर्त्तव्यमित्यादिकं मलिम्लुचे
वर्जयेदित्यर्थः॥ अनित्यमनिमित्तं महादानादिकं मिमित्तं यत्तत्तन्नेष्टा

नन काम्यव्रतावस्त्रा सर्जनादिकं दवप्रतिष्ठादिकं वर्जयेत्॥ ॥तदाह
वृद्धमनुः वृहस्पतिः॥ ॥अज्ञाधानं प्रतिष्ठा च यज्ञदानव्रतानि च॥ दव
तावृषोत्सर्गचूडाकरणमदवला॥ मांगल्यमहिषं कंच मलमासविव
र्जयेत्॥ वृषोत्सर्गः काम्यव्रतानि च कादशाहः क्रियमाणश्च तथा
॥ बालबायदिवा वृद्धः शुक्रवास्तंगतवविः॥ मलमासः ॥ तानि वर्ज
यद्दवदर्शनमिति॥ दवदर्शनपूर्वं॥ तदाहगार्गः॥ अपूर्वदेवतादृ
ष्ट्वा शुभं स्यान्नदरार्गव॥ मलमासः यानावलगार्थयाणां विवर्जय
दिव्यर्थः॥ ॥गगतपावि॥ अस्तंगतगुरौ शुक्रे वृद्धबाल मलिम्लुचे॥

ति २

२०१

॥व्रतार्थं लोपयेद्वर्जं चनकुर्यान्मोजिबंधनमिति॥ ॥गार्ग्यपि॥ नामा
नप्राशनं चौलं विवाहं मोजिबंधनं॥ निष्क्रमणं जातकर्मादि का
म्यवृषविसर्जनं॥ अस्तंगेवगुरौ शुक्रे बालवृद्धमलिम्लुचे॥ उ
द्यापनमुपाकर्मं व्रतानां॥ नचकारयदिति॥ नामनि स्वकुलक्रम
वति॥ तदाहगार्ग्यः॥ नामकर्मवजातेष्टि यथाकालसमावेन॥
॥अतिपातेतु कुर्वीत प्रगस्तमासि चूचदन्ति॥ ॥वसिष्ठपि॥ वापी
कूपतडागादि प्रतिष्ठायज्ञकर्मच॥ न कुर्यान्मलमासे विमहादा
नव्रतानि च॥ ॥ति॥ मरीचिरपि॥ ॥गृहप्रवेशगमदानस्थानाश्रममहा

मवान्॥ न कुर्यान्मलमासपि महादानव्रतानि च॥ ०० ति॥ मत्स्यापि॥
॥ आधानेयज्ञ कर्म्मापि प्रायश्चित्त व्रतानि च॥ न कुर्यात्मलमासपि
गुरोगुरुकथास्कन्द ०० ति॥ गुरुगुर्वङ्गपत्नीव ०० ति॥ ॥ स्मृतिर्मयूख
पि॥ अर्वरुद्दशपूर्वेष्टा वन्तिक्षेत्र सेचादिभ॥ प्रतिष्ठा पवक
र्म्माद्या मलमासपि वर्ज्ज्यदिति॥ प्रासंगिकं गुरुगुरुक्रयामीशिड
चार॥ ॥ माघनामास्कमथाग्रहान॥ तत्रापि गुरुगुरुक्रयामीशं
गुरुकर्म्मगुरुदिकर्म्मसु यत्रिदत्वनीयत्वात्प्रसिद्धं॥ मोघांशं कु
वद्धत्व यश्चाद्यात्यं च मोघ वदव यत्रिदत्वनीयं॥ ॥ तद्कं वृक्षसि
त्व त्याक्

२०६

कर्म्मसु त्वाद्यः॥ तद्कं॥ नीचस्थावकुसंस्थ अतिवनगगन वालवद्धास्क
गवा संन्यासायद्भ्यात्रा च नियमविधिः कर्त्तव्यो चाचिदाद्ध॥ मोक्ष
वंधागनानां पविनयनविधि वम्मुदवप्रतिष्ठा वर्ज्ज्यसद्भिः प्रयत्ना
त्तिदगयनिगुनो सिंहवालिस्थिते वा॥ उद्यानदौ चूत्रात्र न वंधदीक्षावि
वाहयात्रा च वधूप्रवेशः॥ गत्रागकृ पतिदगप्रतिष्ठा वहस्यनो सिंहे
गते न कुर्यात्॥ गेयाविषयतु विशेषावायपुराणेयोक्तः॥ यथा॥ गे
याया सर्व कालषु विंदद्यादिचरुनः॥ अधिमासजन्मदिन अस्क
वगुरुगुक्रयाः॥ न त्व कुयागयाद्यद्धसिंहस्थ वहस्यनाविति॥ अत

अङ्गस्य याग पूर्वकत्वात् गया प्रतियागत्वनिर्विघ्नत्वार्थं ॥ ॥ ॥ ॥
॥ ॥ तिथीसूर्यसंगमहोमहद्भिर्विचिकानि ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ अथ ग्रहणनिर्णयः प्रसूयते ॥ ॥ ग्रहणं नाम पर्व प्रति
यत्संख्यासङ्गतसूर्यचन्द्रसमाग्रसनं ॥ ॥ तद्द्विकं वक्ष्यामः ॥ पूर्णि
मायां प्रतिपत्संख्यो राहुः संपूर्णमण्डलः ॥ ग्रसन चन्द्रमसं च दर्शे
प्रतिपदादयः ॥ तत्र संख्ये पर्वणानि सार्धागस्यर्गकालः ॥ प्रति
पदादिदिसार्धाग्रासाङ्ककालः ॥ तावन्मिश्रितकालो ग्रहणवृत्त्य
नमः ॥ ॥ तद्द्विकं वक्ष्यसिद्धाङ्कं ॥ यावान् कालः पर्वणि तावान् प्र

२१०

तिपदादिम ॥ रवीन्दुग्रहणानहाः मपूर्वा मिश्रणाद्रवादिति ॥ अनहाः
कालः ॥ अत्र ग्रहणचूडाकालगंगादिमहानदीषु स्नानं कुर्यात् ॥ सम
हानदीषु वान्यासु स्नानं कुर्याद्यथाविधिविधि ॥ वसिष्ठाचि ॥ दे दाः
सहस्रगुणं पुण्यं रवेर्दलगुणं स्मृतम् ॥ गंगातीरे तु संग्राहे ॥ दाः कोटि
रवेर्दलम् ॥ गवां कोटिप्रदानेन सम्यग्दलनयत्फलं ॥ गंगास्नानेन त
स्य रवेस्त्राहुग्रसनिर्मलकरः ॥ दिवाकरः ॥ ग्रसमुदगसंख्यमुदाद
गमिति ॥ अत्र गंगाग्रहणकपूर्वनीगादावीजाङ्कः ॥ उक्तः ॥ तद्द्वि
कं वक्ष्यपरागे ॥ निर्मानधामहापूर्णा वेनीगादावजाङ्कवी ॥ गंगे

त्रीणि अंगानि प्रकाशमानि निहितानि ॥ तदसंभवे न्यायेन विनदीषु वापीकूप
तडागादिषु विषयेषु सन्निहितं स्नानं कार्यं ॥ कार्यम् ॥ ॥ तद्यथा गरुडे ना
॥ वापीकूपतडागेषु निर्मलेषु जलेषु च ॥ तत्र स्नानं तदा दद्यात् सर्वतीर्थफलं
लभेत् ॥ उष्णोदकेन वा स्नायात् ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥ इति ॥ अथ उष्णोद
कस्नानमात्रविषयम् ॥ ॥ तदाह व्यासः ॥ आदित्यकिरणैः पूतं पूतं
पूतं च वह्निना ॥ अतो ग्रहणे मात्रं स्नायात् ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः इति ॥
॥ अत्र ग्रहणकालेऽवश्यं भवत्येव स्नानं कार्यम् ॥ अत्र कालिंगपुराणे ॥
वप्रलवायडकः ॥ चन्द्रसूर्यग्रहे स्नायान्मृतके सूतके पिवा ॥ अस्नायी

२७७

मत्यु माप्नोति स्नायी मत्यु न विंदति ॥ ग्रहणकालस्यापि गजच्छायादृष्ट
कालेऽपि श्राद्धं अवश्यं कार्यं ॥ ॥ तद्यथा कालिंगपुराणे ॥ यदा पातं ग्रहणे
स्यात् चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ॥ गजच्छायां तु संप्राप्य कुर्यात् श्राद्धं यमि
ति ॥ ॥ महाभारते ॥ सर्वस्वेनापि कर्तव्यं श्राद्धं ॥ वा इदं गति ॥ अकुर्वा
णस्तु नास्तिक्यात् कल्पे निवसीदति ॥ इति ॥ अत श्राद्धमासान्ते न हस्तो वा
कुर्यात् ॥ ॥ तदाह व्यासः ॥ अपघ्नतर्पणं तीर्थं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥ अ
मे श्राद्धं द्विजादद्यात् कुडादद्यात् सदेव हि ॥ तथा ॥ अन्नाद्वा द्विजाद्वा
प्रवासपूर्वजन्मनि ॥ हेमश्राद्धं च ग्रहणे सूर्यस्य कुर्यात् सदेव हि ॥ न

त्यं

न्॥ग्रहणे वा गो संध्यायां वा जप्तं सति संध्यावाद्याः अद्य निषेधात् कथं
तत्र श्राद्धानुष्ठानमिति चेत् सत्यं॥ वचनसामर्थ्यात्॥ ॥तथा च विष्णुः
॥ संध्यावाद्यानकलत्रं अद्य केवलं विप्रदत्तेः॥ द्वयोरपि तु कलत्रे
यदि स्याज्जाद्दर्शनमिति॥ अत्र सूर्यादिदानं स्वर्गकामानुसारेण दद्यात्॥
॥तद्दर्कमहाभारते॥ ॥तमिस्रविः सूर्यं वा क्षानौ वा यज्ञदीक्षितं॥
॥तस्य सर्वं ग्रहणदेयं मात्मनः प्रयोजनं कुरुते॥ अत्र श्रोत्रियाः श्रोत्रिया
ब्राह्मणा वा दानपात्रं॥ ॥तदाह बोधायनः॥ अश्रोत्रियः श्रोत्रियो वा
अपात्रं पात्रमेव वा॥ विप्रवत्तो विवाहे तो विप्रो ग्रहणदानमर्हतीति॥

॥ ॥ व्यासोपि॥ सर्वेषां मम मेतायं सर्वेषां समादिनो द्विजाः॥ सर्वं कृमि
समं दानं ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः॥ इति॥ ग्रहणस्नानमेव दानविप्रज्ञा
दिकं कुर्यात्॥ ॥तदाहांगिराः॥ सर्ववर्णैः सूतकविसूतकवाद्दर्शनात्स्वा
त्वा श्राद्धं कृत्वा दानमाथविवर्द्धनमिति॥ ॥लिंगपुराणेपि॥ सूतक
मतकं चैव नदीतीरादृदर्शनं॥ तावदेव करे कृत्वा यावन्मुक्तिर्न दृश्यते॥
इति॥ ॥व्यासोपि॥ स्नानाकर्म्म यविलाभो वा हानं चेत् सूतकं॥ श्रोतकर्म्मनि
तकालस्नानं शुद्धिमवाप्नुयात्॥ इति॥ ग्रहणे सति ग्रहणनिमित्तो भो वैस
र्वेषां जायते स्नानाद्याद्दिकर्म्माधिकारो भवति॥ ॥तद्दर्कब्रह्मपुराणे॥

चन्द्रसूर्ययोः ४

स्य२

॥अथोवंशायनन्दन॰ग्रहणेचद्रसूर्य्ययो४॥राहुस्पर्शेतुयास्नानादा
दौकर्त्तव्यंनवा॰॰ति॥ग्रहणकालस्यसर्व्वस्यापिपूर्व्वस्मिन्स्पर्शकालस्नाना
दिकर्म्मसूत्रेष्ट४॥सर्व्वकालामध्यमामोक्षकालेतुराहुसा४॥ ॥अनन्त
रवस्त्रेधम४॥तदाहव्यास४॥ ॥त्रिदशास्पर्शसमयेतुयत्किंचित्नकृतं॥
॥मनुष्यामध्यकालेतु मोक्षकालेतुराहुसा४॥अनन्तरंतुयत४कालात४
ग्रहमध्यकनीयसा४॥॰॰ति॥अमुनावगतंग्रहणेमध्यकादना
दिनादर्शनात्यत्रवस्तिस्नानादिकंकार्य्यं॥राहुदर्शनेतुस्नाना
दिविधानात्॥ ॥तदाहमार्कण्डेय४॥यदुवायदिवासूर्य्यंदृष्टराहो

२७३

३३वशमुक्तावगतस्नानंविधेयंस्यात्॥तत्रनिषिद्धबुद्धिमन्मत॥सूर्य्यग्रहायदावाजीदिवाचंद्रग्रह३
महाग्रहं॥अस्तयंकथितंपूर्व्वंतदाकर्तुविलोपयेत्॥॰॰ति॥अतएवसू॰॰
तिदर्शनेवइर्थापालनेवा॥नेनूनमस्तावगतिः४॥तथासतिवाजीसूर्य्य
ग्रहणेदिवावद्ग्रहणंकथा॥तत्रस्नानंनकुर्वीतदद्याद्दानंनचक्रति
विधि॥अनन्तर॥यस्यजन्मराशौग्रहणंभवति॥सायंकर्वाग्रहण॰द
द्धामस्यपूर्व्वाह्णकविधिनास्नानादिकंकुर्य्यात्॥पुनःपुनःपश्यग
॥विधिर्थ॥यस्यराशिंसमासाद्यरुद्रहणसंभवः४॥तस्यस्नानंप्रथ
मामिमंत्रमधिसमाचरेत्॥वद्ग्रापवागसंप्राप्यकृत्वाक्रमवा
यनं॥संप्राप्यवरुणाविप्रानुक्तमात्यानूत्तपनेः४॥पूर्व्वमभापवा

गस्य समानीयौषधादिकं॥ स्नापयेत् अनुवर्तकं स्नानजूपतः सागरानि
ये॥ गङ्गायमुनयोर्वाल्मीकसंगमाद्रदस्य कूलाने॥ राजद्वारप्रवेश
अमदमानीयानिक्षिपेत्॥ पंचगव्यं पंचरत्नं पंचखकं पंचपल्ल
वम्॥ चाचनं चम्पकं पंचकुंकुमं चकर्दमं॥ शुक्तिः स्फटिक
तीर्थस्य सितसर्षपशुक्लं॥ मधुकंदवदारूं च विष्णुक्रान्तागतावं
ती॥ बलांचसहदेवीं चनिर्माल्यद्वितयमेव च॥ एतत्सर्वं विनिक्षिप्य कुश
भावाहयेत्सुरान्॥ सर्वसमुद्राः सरितः सतीर्थानि जलदानदा॥ आयां
तुममनसर्वेदुरितक्षयकारकाः॥ यासोवज्रधरादयाज्यादिस्थानांपुरु

२२४

क्रा ३

मतः॥ सहस्रनयनः गोकोग्रहपीतांबरधारिणि॥ सूर्यः सर्वदवानां
सकाद्विरसितधूतिः॥ चंद्रापराग संरक्ता मन्नः पीतांबरधारिणि॥ यः
कर्मसाक्षीलोकानां धर्मसहिषवाहनः॥ यमश्चंद्रापराग्नेक्ताग्रहपी
तांबरधारिणि॥ रक्तगात्रधिपः साक्षीलोहनसमप्रभः॥ खड्गहस्त
निरीमश्च ग्रहपीतांबरधारिणः॥ प्राणवरधारिलोकानां सदाकुसुम
प्रियः॥ वायुश्चंद्रापराग्नेक्तांग्रहपीतांबरधारिणः॥ नागपाशधरा
देवः सदामकरवाहनः॥ सुजलाधिपतिश्चंद्रा ग्रहपीतांबरधारिणि॥
यासोनिधिपतिर्देवः खड्गशूलगदाधरः॥ चंद्रापराग कलुषं धनदा

ग्रथवा हुतु॥ यासाविद्धवा हवः पिनाकी कपवाहनः॥ वैडायनाग्रपायानि
सनागयनुगंकवः॥ ऐलाक्षयानि रूपानि स्कावयानवयानि च॥ ब्रह्मविष्णु
कंबूडाश्च दहंतु मम पातकं॥ एवमावाहयेत्कूर्मान्मनुवक्ष्यिष्यवाहने॥
एतानवनथामन्त्रान्स्वर्णपत्रविलखयेत्॥ तामपद्मनथलेखा नवनवमुनाथे
वच॥ मस्तकयजमानस्य निदधुस्तद्विजोत्तमाः॥ कलशंडपसंयुक्तान
नानारूपसमन्वितान॥ एतद्वीचास्वापयेद्भूतं हुडयोत्वपविस्थिनं॥ पूर्व
कंवमनुष्ठयजमानं द्विजोत्तमाः॥ अतिषकंतनः कुर्यान्मनुवविन
सूक्तकैः॥ ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनः॥ आचार्यं पूजयेत्

२७५

यज्ञोपस्त्वर्णवर्णं हृनिवदयेत्॥ आचार्यदक्षिणं दद्यात्गोदानेवस्वशक्ति
तः॥ ऐतद्धि ब्रह्मपूजां तदर्शनविशेषतः॥ पूजयेद्ब्रह्मगोदानेब्र
ह्मणानविशेषतः॥ गंधमाल्यधूपदीपैः पूजयेदिष्टदेवतां॥ ग्रामंत्रेव
प्रकुर्वीतनिलेयाद्रिनिरुत्थाः॥ निवृत्तग्रहणेसर्वं ब्राह्मणेस्वाविशेष
तः॥ दानंवशक्तितोदद्यादिष्टकलदात्मनाहितं॥ सूर्यग्रहसूर्यनामसदा
मन्त्रायकालयेत्॥ अनेनविधानायस्तु ग्रहणेस्नानमाचरेत्॥ नतस्य
ग्रहणंदोषः कदाचिदपिजायते॥ ॥ इति॥ अत्रापिगूढंपोषेयविस्थिति
मित्यूक्तवास्त्रग्रहणंदृष्ट्वा यज्ञोयथादर्शनेनसंरुवानिगथास्थानेय

मित्यर्थः॥ चंद्रग्रहणात्पूर्वं यामत्रयं न भुंजीत॥ सूर्यग्रहणात्पूर्वं यामत्रय
मुक्त्वा न भुंजीत॥ ॥ तद्यथा महाभारते॥ अष्टौ यामान्यादिदोषकालान्
जिमाचरन्॥ चतुर्यामादधस्त्वेव राहुश्चंद्रदिवाकरौ॥ ॥ इति वह्नि
पुराणे॥ सूर्यग्रहणात्पूर्वं यामत्रयं भुक्त्वा॥ चंद्रग्रहणे
यामांस्त्रीन्बालवृद्धातुरैर्विना॥ ॥ बालवृद्धातुरविषयेण मत्स्यपु
राणे विशेषोक्तः॥ ॥ अपरार्धं नमध्यार्धं मध्यार्धं च संगवः॥ भु
ंजीत यस्संगवस्यान्न पूर्वं भुंजिमाचरन्॥ इति॥ ॥ वसिष्ठापि॥ ग्रहणं
रवेर्दिनार्धात् प्रथमादधि यामतः॥ भुंजीतावलनात्पूर्वं पश्चिमप्रथ

२२६

मादधः इति॥ सूत्रार्थः॥ रात्रौ प्रथमयामतः परि चंद्रग्रहणं चेत्तदा ज्ञा
त्वा मध्यार्धात्पूर्वं भुंजीत॥ रात्रिपश्चिमयामे च रात्रिप्रथमया
मादर्धात्भुंजीतेति॥ चंद्रस्य ग्रस्तादर्धात्पूर्वं दिवा न भुंजीत दिवैव ग्रास
स्य संभवित्वात्॥ सूर्यग्रहणे च पूर्वदिवा न भुंजीत यया ग्रस्तास्तमय
ं च पर्वादिनेऽदिनयोर्विमृश्य ज्ञात्वा भुंजीत॥ ॥ तदाह मार्कण्डेयः॥
॥ चंद्रस्य यदि वा लाभार्थे सिंहिकासूनवः॥ ग्रहणं तु रवेर्लग्ने न
पूर्वं भोजनं नवः॥ नात्र संग्रहणे च पर्वणि वास्तमूपास्तः॥ यावत्स्या
न्नोदयस्तस्य त्रीन्यामान्बालवृद्धवत्॥ मृगिं दृष्ट्वा तु भुंजीत स्नानं कृत्वा

न गन्तव्यमिति॥ चंद्रसूर्यग्रहणे वा ग्रस्तास्तमयागमनसति अन्यस्मि
न्दिने यावत्तयोरुदयानन्तरं स्नानं न कुर्यात्॥ मू॰ किं दृष्ट्वा स्नानं क
र्त्तव्यं कुर्यात्तत्र॥ दृष्ट्वा निर्ज्ञानायलक्षणं॥ ॥ मनुरपि॥ अमुक्तयो
रस्तगयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा च पठेन्नरः॥ कुर्यात्तत्र निवासं च जपं॥ ॥ विष्णु
धर्मे॥ अहोरात्रं न लोकार्थं चंद्रसूर्यग्रहे यदा॥ मू॰ किं दृ
ष्ट्वा तु कार्यं स्नानं कर्त्तव्यं न गन्तव्यमिति॥ ॥ ०० दर्शयिग्रस्तमविष
यं॥ सूर्यस्य ग्रस्तास्तमयग्रहणात्पूर्वं न क्रियते ग्रहणात्तरा
विर्यात्रा तु ग्रहणे रात्रौ न निषेधः॥ चंद्रस्य ग्रस्तास्तमयग्रह

णवाति सहस्यत्वात्रात्रौ॥ उक्तं सर्वं अपि वचनं विमूर्किं दृष्ट्वा नि
र्ज्ञात्वेत्यर्थः॥ न तु दर्शनं च इत्याद्यापात्रं॥ ॥ तदाह व्यासः॥
॥ चंद्रसूर्यग्रहणाज्ज्ञानं तस्मिन्नहनि यद्भवेत्॥ तत्रार्द्धि मूर्किं विज्ञेयः
स्नात्वा कुर्वीत लोकनमिति॥ अत्र यत्नाकोदनं विमूर्कदर्शनं पूर्वदयं
ज्ञात्वा कुर्यात्॥ समर्थस्य निर्विघ्नकालं लोकं यावत्खिलमाह॥ ॥
॥ कात्यायनः॥ चंद्रसूर्यग्रहे तुल्ये प्राजापत्यं न शुध्यति॥ तस्मिन्ने
व दिने तुल्ये त्रिरात्रं लोकं शुध्यति॥ रविसूर्यग्रहणस्य स्वयं न
जामानसंहितं अनेकफलदं भवति॥ ॥ तदाह व्यासः॥ सूर्यवान

रविग्रस्तः सामग्रीरविश्चग्रहः॥ बृहस्पतिनिरिक्षणं स्नानकृद्फलं
फलं॥ वालेयग्रबुधस्तूर्यं ग्रहश्चंद्रसूर्ययोः॥ नस्तूर्यं कादिगुणि
तं ग्रहश्चबृहस्पतिः॥ ग्रहणाख्यं विनाशुद्धं कराजं वाडयाद्य
स्नानदानादिकं कर्म महाफलं भवति॥ तद्यथा॥ ॥ यस्मिन्राशौ
यो बुधग्रहश्चंद्रसूर्ययोः॥ स्नात्वा दत्वा विधिवत् मादनं वृक्षाग्र
हा॥ स्वकराशौ मृत्यो बुध स्नात्वा दत्वा वर्गं किं॥ कं वं कादिवसं द्वस्य
निष्कृतिः॥ याव कोगतं॥ ॥ ॥ ॥ ॥ श्रीमत्यमनं॥ निर्णयामृतं॥
श्राद्धकर्मनिर्णयः॥ ॥ श्री॥ ॥ श्रीमत्याज्ञुनसिद्धलक्ष्मीपसूतः श्री

२१८

सिद्धलक्ष्मीपदं देवाराधनसूपसिद्धसाहिमायः सिद्धसारस्वतः॥ अ
थ श्राद्धकर्मवसूर्यस्तदा श्रीसूर्यसनपुरा॥ विधिकर्मणि कालनि
र्णयनमावस्याश्राद्धनाथः सुधीः॥ ॥ अथ श्राद्धनिर्णयः॥ श्राद्धं द्वा
ध्यायकं॥ ॥ तद्विधः॥ एकः॥ एकः मासिकः॥ प्रियं यत्नीवाचे मृत्यु ज्ञेयमा
सं प्रियं तत्॥ इति॥ अथ मृत्युग्रहविनास्कथनि॥ प्रसातिर्द्धनियमदः॥
॥ तथा॥ तानि यपितमानि स्युः श्राद्धमाकानाद्युलेद्विजः॥ कृष्णमावास्यि
लाथेव ग्रहास्यविशालये॥ महायवद्वाहियवास्कथेव चम
धूलिका॥ कृष्णाथेतालाहिनाथ ग्रहास्यः श्राद्धकर्मणि॥ यवगाल्य
ल

यार्यवकदा४॥ग्रालिरदावा॥महायवावन्यवा४मधूलिकायवना
लविशेष४॥कष्टाश्चेतालोहिताश्चेति॥मधूलिकाविशेषनामिति
कल्पद्रुमे॥स्मृतिमंजर्यांतु॥षष्टिकाशालिरदक्षुल्लूकौ॥विल्वा
मलकमधूकपनसामादिदाडिमं॥रुचाषाढवदारवोद्गारवद्वि
राजांहलानि चति॥रुचाषाढवरुकतमालरुद४॥तथाच॥कसे
रुकाविदालंयतालकंदंतथाविष्वं॥तमालंशतकंदंचतथाविशीत
कंदकमिति॥काविदारश्चेतकांचनारसहशशकंदविशेष४॥ज्ञा
लकंदावालमूली॥शतकंदशतावरी॥शीतकंदश्शल्लूक४॥तथा:

२१९

च॥कालयंकालशकंचमूनिषश्चंसूवर्वला॥मासशकदधिकीरीशमुवल्ली
कूरस्कथा॥कालयादिकंशकंदश४॥तथाच॥षद्वलकोकलाद्राक्षाल
चंभावभवच॥ज्ञालावृयीवकंचारकंधूसाक्षयामिति॥भावंकदलीद
लं॥ज्ञालावृयीवकंचाविनिकंधूविशेषतम्॥तथाचपचेककारनाविक
लंशंशटकेघरषके॥पिप्पलीमालिचंचैवपप्पलंवहुदलम्॥
वमादीनिचान्यानिस्वादूनिमधूनिचानागरंचातुवेदयंदीर्घमूल
कमवच॥००॥तिः॥घरषकेकुलाहुवकंदविशेष४॥ज्ञाकानिधान्यानि
ज्ञप्रसिद्धानिदशविशेषप्रसिद्धानितलदशवासिस्थावशंतथानिज्ञूतव

मादीन्यन्यानि लूकाद्वादस्मनाकृतः॥ पितुश्चप्रियतमानि स्वादून्यनिषि
द्धानि दयानीत्यर्थः॥ ॥अथ वर्ज्यानि॥ ॥तत्र गव्यं रक्तजासूनसाग्नि
पालकं मधूकं तथा॥ कूष्माण्डालाबूबाणानि काविदोषस्य वर्ज्यानि॥
॥ब्रह्मपुराणे॥ ॥द्विः स्निग्धं यविदग्धं च तथैव च्छालवल्लिनी॥ ग
र्कराकीटयाभाले कलेयं ब्राह्मणैः पदुत॥ पिण्याकं माषितं चैव तथा
लवणं चयत॥ सिद्धं कृतार्थयत्कालं प्रत्यक्षलवणीकृतं॥ राजमा
षकासूथा चैव वर्ज्यं सद्भिः प्रयत्नतः॥ द्विः स्निग्धं काविदं पूनरग्नि
संस्कारनिषिद्धं इत्यर्थः॥ यत्तु सिद्धं पूपश्चात्प्रत्यक्षलवणं इत्यः कः

२२०

वि॥ श्री॥ ॥ओम् नमो पालकुमाराय

गः तत्तादृग्गः तथा॥ आविकं मार्ग्नं भ्रष्टं च सर्वं मकसहं चयत॥ मादि
षं चामर्षं चैव यथा वर्ज्यं विजानतः॥ गंधवाणि॥ ॥पिप्पलीमलिचं चै
वं तथा चैव विडमूलकं॥ कर्णं चाविरसं सर्वं वर्ज्यं ग्रंथविवर्ज्यदिति॥
॥नन्दादित्यपुराणे॥ ॥मधूकं चामः० चैव कर्पूरं मलिचं गुडं॥ श्राद्धक
र्मणि गस्कानि सैन्धवं च पुसंतथा॥ द्विःस्निग्धदोनां भागस्यादिधान
विरोधः॥ तिलतैलसत्यादिगुनिबंधस्य गस्कगुडयाविषयत्वादन्यत्रपा
गस्यमित्यविरोधः॥ द्विःगुडयस्य गस्कत्वेनिवर्ज्यं प्रकरणत्वात्सा
कं पिप्पलीमलिचयोः संस्कारगुडयत्वाच्छाकादिनिद्रिकयानिषि

धः प्रत्यक्षया मुनिभिः अधः ऽत्यविभक्तः ॥ अथ उपकरणद्रव्याणां भवति धर्मः
न विभागे अङ्गापयुक्तो गृहद्रव्यशुद्धिप्रकरणमारभ्यते ॥ तत्रादौ
सर्वद्रव्याणां रूप्याधिकरणत्वात् तद्रूपशुद्धिरुच्यते ॥ तत्र यद्रूपं तद्रूपशुद्धिः
सप्तधा करणे ॥ ॥ तदाह यमः ॥ खननात् खननाद्दाहाद्दहिर्वर्णनलेपनात् ॥
गोभिर्मार्जनात् कालात् सप्तभिः शुद्धिरिष्यते ॥ कालादिभिर्यो वर्णः कालेन भूमिगंधलेपादिरूपो भवति ॥ स कालद्रव्यम् ॥
॥ याज्ञवल्क्यः ॥ रूपशुद्धिर्मार्जनाद्दाहात् कालाद्गोक्रमणात् तथा ॥
स कारणलेपनाल्लेपाद्रूपं भाम्मार्जनलेपनादिभिः ॥ अत्र रूपं रूपे

२२१

नेव प्राकृतिपूर्वरूपवर्णनं प्रतिदिनं तस्य मार्जनलेपनं प्रायश्चित्तार्थं ॥ एवमपि
मार्जनादिकं इष्टत्वं रूपशुद्धिः समस्तैः पुनः पुनः रूपं तत्रैव विषयसंस्कारा
पादकं ॥ अन्यथा यद्यनुसारेण मार्जनादिषु सप्तसु संस्कारेषु तादिय
थाथा अंशुद्धिरुक्तः ॥ इष्टत्वनिमित्तानि रूपवलनाकानि ॥ यत्र प्रसू
यत नारीभिर्यत्र दग्धं तथा वा ॥ वैजालाधूमिनं यत्र यत्र मृतादिसंगतिः ॥ एवं कर्मलरूपिष्ठा रूपमध्ये प्रकीर्तिता ॥ एवमेव करणेषु ॥
॥ संस्पर्शाद्दुष्टनीवृजनं ॥ अंगारं सुखकर्मास्ति रूपस्य धर्मलिनारूपं
दिति ॥ अस्यार्थः ॥ नारीप्रसवादिभिर्मृतादिसंगतिर्यस्य कर्मणि

कुरुत्वमध्यारुवति॥ग्वस्रुकवादिस्पष्टाइष्टा अंगमवादिसंयुक्तामलि
ना॥ ॥०॥ ॥०॥निनिविधाग्नेध्यारुमिः॥ ॥नगमध्यारुशुद्धिस्कनेवा
का॥चंचधावावरुद्धावारुत्वमध्याविशुध्यतीति॥यत्रमूलदाहः॥यत्र
वर्वजालानांविवाहिनिः॥नवविधामध्यायाः॥ उवः पंचतिर्दहनंग
धार्द्रनाद्यपनयनरुमकालग्नेकमनसकालस्वनेः शुद्धिः यत्रमन
ष्याजायन्ते मियंगवाजस्यंगविष्टादिसंगतिवाणवविधामध्यायाः
दाहवर्जितः कालादिभिः पूर्वकिंगवरुतिः शुद्धिः॥ इष्टादिविलयव
सनवाहा॥ इष्टाचितानिधाद्धाशुद्धाग्नमलिनकथति॥ इष्टायारुत्वमि

किग्नेकमनसकालस्वनायांवाशुद्धिर्मलिनायारुवः उस्वनेक
नेवशुद्धिविलयः॥ तथावायत्रविग्नेवडकः॥ग्नेवर्म्मोत्रशुंद्धि
इग्नेग्नेधयतिवाति तः॥ सम्मूरसमसंरंवायत्रलयानइष्यतीति॥
॥संसरंकतसमार्जनम्॥असंमरंअकतसंमार्जनं॥ग्नेःपाथवा
ःग्नेवर्म्मामात्रपदगंयातिनं॥अद्विइवुकंदकविइःग्नेधयतीत्य
कार्थः॥अथवाग्नेनावेइःग्नेपूक्तपष्टादकसकरुगनत्रकनवि
इनाग्नेवर्म्मामात्रतुतामःशुद्धावगीलयः॥यत्रकादग्नेवडपवि
गनिनावइनाग्नेवर्म्मा॥रुहशुद्धिमुसंवर्तनाका॥रुहशुद्धिपव

ग्रामि अंतस्क सँ वदृ ष(ग)॥ प्रासुक्रम ग्रमयकाँ सिद्धमन्त्रतथैव
वा॥ स्नेहादयास्यतत्सर्वं गोमयनाँ पयत॥ गोमयनापवित्राथ
काग्नेनाग्रापयेद्दृ ध४॥ ब्राह्मणोर्म्मकुपतेश्च हिवश्चक्रगवानिना॥
सर्वमत्र कृयद्वम्मतत४ गु ध्यदमंगयामिति॥ वोभायेन तत्रवि
गभडक४॥ घनायारसमरूपघात उपलपन॥ मूविश्चाकर्षनं
क्लिन्नायामध्यावाद्रत्वप्रक्रादनं॥ ड्वंतुलवापघाद तिक्लिल
द्रवम॥ सूर्य्यवान्मिप्रवग्नान्नज्ञालारिमर्षलयति॥ क्लिन्नाकमि
कीटाद्राक्रान्तामन्यगामध्यं मदमाक्रादयादिलर्थ४॥ ॥०॥ निरस्तु

२२३

द्वि४॥ ॥अथ गानगुद्धि४॥ ॥तत्र हावीत४॥ अहि४ कांचनवज्रतगंस्व
गुकोनांतद्रुलवर्जनस्नेहविवर्ज्ञ पदतानांयवगोधूम कलीव
मावमसूरमूद्गमसयचूर्णेधावनम॥ अम्ललवनाख्यांगमानां
रुग्मनाकांग्रानांगमलगमलासिकतायर्षलेः काष्ठायमानां॥
॥गलाघर्षलमाद्रनेर्मालमयानामिति॥ अन्नतद्रुलवर्जनामिति॥
॥तद्धाघकर्षलम॥ स्नेहाविवर्ज्ञपदतान्नति॥ उच्छिष्टादिस्नेह
नविवर्ज्ञयथारुवाक्त॥ तथायवहतान्त्यर्थ४॥ यवादिचूर्णानिविप
लितानि॥ सर्वेषांस्नेहविवर्ज्ञाघकर्षनार्थत्वाद्वडदकस्यगुसर्वः

उत्पाधनद्रव्यार्थमपहिनः॥ ॥यदुवाहुवन्कवचनं॥ सोवर्णं राजतानां
नामूर्ध्वपाणप्रदाम्मनां॥ म्मकवक्रमूलरुल वासाविदलवर्म्मनां॥पा
ताकंवमसानांव वानिनमुद्धेनद्विविध्यगंनि॥ सोवर्णसूवर्णवि
कारः॥ राजतंवजतविकारः॥ अद्रुंगुकिंगंव मूकाहलादि॥ ताम्रंपा
तुंयग्निपालूखलादि॥ प्रदीपेद्वादयः॥ अम्माहषदादि॥ मूलमाहु
कादि॥ वर्मजूजादीनां गंद्विकारन्य॥ पाजानिपारुष वाजादानि॥ व
मसाहाहवसादयः॥ एतेषां वानिनप्रक्षालिनाकुद्धिः॥ ०० नि॥ न
तकपवहिनस्यस्यगमाणविषयं॥ ॥हीनवचनंतु॥ सिहलवाक

२२४

पहुनमिल्यविराधः॥ ॥यथावमनूः॥ निर्लेपकांवनंकानुं अहिवव
विशुध्यति॥ अकमम्ममयेवनाजतंवानूपकिनमिति॥ अनूप
स्कृतमूपकीर्णं॥ वेषादिस्वाग्रभूक्षिष्टावस्कानवहितामित्यर्थः॥ मस्त
रुपाणवनिगेभाव्याहवस्कानाकः॥ वतुवमुवसंसिहपाजाअशुन
वानिलेति॥ अनूवकोकनेवाकं॥ स्कंधंभूपाडिनधान्यानां रुसला
लूखवलानसानं॥ ॥स्कंधयेहांगरुगाकाष्ठस्तुनिक॥ अनःगकटः॥
॥आपस्कंधाविगवाघातानिकांस्यानिमूडाक्षिष्टानियानिवारुधं
तिदगकिंकरावेःखकाकापहुगानिचति॥ कावारुस्मनादगवावालिर

स्मनां मार्जितानि शुद्धीकृतानि ॥ ॥ यद्गुणस्य वचनं ॥ कृष्णगुणकृतिः मू
खावमस्तूं निर्लिखेत् ॥ स्वापदमूखावमस्ते पात्रे न प्रयुंजीत ॥ ॥
॥ कृष्णगुणकृतिः का कृ ॥ निर्लिखेत् स्वनं तद्रूपं द मधिकापदगवि
षयी ॥ ॥ ज्योपमस्तु वचनं तु ॥ स्वल्पापदगविषयमित्यविरोधः
॥ उपमन्यतापि न्यूनाधिकत्वोक्तिः कल्प्या ॥ स्वल्पाधिकापदगवि
षयत्वेन व्यवस्थापनीया ॥ ॥ वीणायनमनाविविधेषउक्तः ॥ ॥ किंतु
मानामूत्रपूरीषगुणकसंकृतपमधेत्यतास्यितानां मावर्त
नमल्पसंसर्गेणुपनिलखेत् ॥ स्वर्णमांगापचामनतुरिः सफक

२२५

खारुस्मनापनिमार्जनमनेजसानामेवेतानामूस्मर्नेष्टमि ॥ अग्निसंस्था
गनद्रवीकरणमावर्तनम् ॥ कांस्यस्य रुस्मनापनिमार्जनं नियमं ॥
॥ अन्यथामपि सोवर्णादिनेजसानां याहूवस्थानवाविनाशुद्धिविधान
ष्टस्य कृत्वान् ॥ वीणायनमनरुस्मनापनिमार्जनमित्यकत्वाद्रुस्मादि
सहितेनैव वाविनाशुद्धिर्ज्ञातव्या ॥ ॥ सूत्रस्थकर्म ॥ रुस्मनाशुद्धानकांस्य
सूनापात्रीनलिखेत् ॥ सूनामूत्रपूरीषेषुशुद्धकरणाचलखेनेति
॥ सूनादिग्रहणंशुक्रशोणितादीनामपपलक्षणार्थं ॥ तथाचाना
सुमभुनशुद्धानेवदामिषलखेत् ॥ आमिषवैतुयस्मिंकयुनर्द्रा

रुनशुद्धति॥ ॥गंधाद्यपि॥ स्मृतिकारिकृतानुस्य पूजामयदनस्य च॥ त्रिःसक
मार्जनाद्शुद्धिः॥ ननु कांस्यस्य मापनं॥ ॥ति॥ अस्यार्थः॥ स्मृतिकारिकादि
उपदनानां तंडुलानां सफलियं वा गंधधूमादिषु स्नेहः प्रलंकृति मार्ज
नाद्शुद्धिः॥ कांस्यस्य तु न॥ तस्य मापनाद्शुद्धिर्मार्जनाच्च॥ प्रति मार्जनम्
दकप्रक्षालनमयावर्तनं॥ अधिकापदनं तु विशेषाः॥ स्मृत्यन्तरप्रोक्ता
ः॥ स्मृतिकारवचिभूतं वंडस्वलादनानि च॥ पुष्पकयानि मान्यस्नेयं
ह्यावस्त्रदपानि॥ यद्यर्थे यावदस्नेयं पुष्पं सदगापादांतं॥ वमानं॥
हस्तिपुष्पं न नन्यमिमानवत् पुष्पकयमिलर्थः॥ ॥बोधायनपि॥ ने

225

ऊसानां मृण्मयघटपूनः कवर्णमामूत्रवासकवाउपविवासनमिति॥
लपनिर्दनवाग्नकोपूनः कवर्णं॥ अन्यथा मामूत्रवासः॥ ॥ति॥ व्यवस्था॥ ॥अ
दिलपूवादेतु॥ सर्वपूनोपयगंधवाग्मशुक्तिरत्नमयानि च॥ कांस्यायस्का
मनोपानित्रपुसीसमयानि च॥ निर्लेपानि च शुद्धानि कवलनजलनतु॥ मृ
द्राक्षिप्तानि मेध्यानि त्रिभाद्वा म्लवोविधिविधि॥ अन्यादालोमुवाविधिः द
गकस्वामार्जनम्॥ कार्यं॥ ॥गामाग्यपन॥ शुद्धानि दगाधिः द्वाभ्यां विलूक
स्वात्॥ द्विजातितु काष्ठिकस्संस्पर्शेतु गंधनविशेषउकः॥ ब्रह्मकृतु विशं
षेवसकस्संमार्जनाद्शुद्धिचतुर्थेनतु यद्कंचतुर्विस्तृतमार्जनं॥ अन्ये

प्रक्षिप्य गृह्णीयाद्वस्त्रोपकल्पयन्तु ॥ गोमूत्रेण तु संस्पृष्टं न त्याज्यं शुचि ना
मित्यादिनि ॥ कांस्यपात्रविषयतु ज्ञेयं रसनविशेषतः कृतं ॥ गंधूषेपाद
लेपं च कुर्यात् कांस्यस्य शोधने ॥ भस्मासंतु विनिक्षिप्य पुनराकरमादि
शेत् ॥ अथ भस्मासतु विनिक्षिप्य एकत्वाद्वचनमपि कांस्यस्य शुद्धिकरतः
॥ अथ यदि कांस्यं दोषानुसारेण सप्तरात्रादिकालतु विधाय द्रव्यक
स्मनामार्जनं शुध्यति ॥ तथा च ॥ लोहानां दहनाच्छुद्धिः सङ्घर्षयजलेन
चेति ॥ ॥ याज्ञवल्क्यपि ॥ तद्वदेव दारूणां संहतमात्रविशेषयतु ॥
॥ हारीतस्मरणं यो ॥ संहतानां तु पात्राणां यज्ञकर्मयहन्यगं ॥ तस्यैव शोधनं

२२१

प्राकृतसामान्यदशुद्धितः ॥ इति ॥ मरुत्तानां सप्तरात्रं दोषाद्याज्ञवल्क्यः ॥ ॥
पुनः पाकात्मदोषमिति ॥ सघृतं यदि तु पवित्रा नैव ॥ ॥ तदाह
मनुः ॥ मद्यैर्मूत्रपुरीषास्थ्यैः पूयसंज्ञानिकैः ॥ संस्पृष्टं न वशुध्येत
तु पुनः पाकेन मन्मयः ॥ इति ॥ ॥ ~~इति पात्रशुद्धिः~~ ॥ ॥ अथ धान्यादिशुद्धि
ः ॥ ॥ तत्र विष्णुः ॥ असिद्धस्यान्नस्य यन्मातमुपहन्यात् तन्मातमुत्सृजेत्
। सतु स्वस्यर्वतं न प्रक्षालनं कुर्यादिति वोधायनापि ॥ व्रीहयः ॥ यावत्ता
दशिः ॥ यकमूलहलानि वा ॥ तन्मातस्यापहारात् तानि शुध्यंति कर्तनेन व
ति ॥ ॥ दमस्पदशविषयं ॥ वहुद्रव्यविषयतु कांस्यपनविशेषाकः ॥

॥प्राकृतपर्य्यन्तिकतण्डुलगोधूमविमर्दनप्राकृतोऽकृतो:
कृतानां निष्पर्दिलनप्राकृतोऽगमीधान्यानामिति॥ अस्यार्थः॥ अनेक
पूरुषाङ्गार्यानां व्रीहियवगोधूमानां प्राकृतादिना शुद्धिः॥ पर्य्यन्तिकत
ण्डुलसन्ध्रितिमर्दनम्॥ अवगाहनं प्रक्षालनं॥ प्राकृतादीनि सर्वाणि सर्वेण
दाल्यवमर्दनाद्यपकृयाथाङ्गानि॥ न यथासंख्यं॥ कंदनं शुद्धीकी क
रणं निरस्तं शुद्धकणं तण्डुलाः कृतीकरणाङ्गानि॥ तण्डुलानां विम
र्दनं पानिस्यां निर्मलीकरणं वहुनाप्राकृतं॥ गमीधान्यानि मुद्गादीनि
तण्डुलाभकपूरुषाङ्गार्यानां निष्पर्दनं विमर्दनं॥ तण्डुलानां दलनं॥ अनेक

२२८

पूरुषाङ्गार्यानां प्राकृतं॥ शुद्धिकरणविति॥ यत्तु तंडुलाः कुपरिलजादिनि॥
॥तदलनं तयविमर्दनविषयं॥ ॥आदित्यपुराणेऽनुविशेषउक्तः॥ पृद
दाहसमुत्पन्नदग्धवपनुकानूप॥ अतोऽग्रसुगतान्व्रीहिर्नतुद्रव्यस्य
संग्रहः॥ मन्मयजापिनद्वानामधोऽनुविवर्तिष्ठतां॥ यवमाषतिला
दीनां नदोषेयूनवर्वीतां॥ ततःसंक्रमणमाणेस्थानस्थानवदङ्गे॥
नवघानिवधोयत्तु कवलेगृहदीपनं॥ तण्डुलानिसर्वाणि गृह्णीयाद
विचारयन्निति॥ सिद्धान्तविषयंतु मनूनाविशेषउक्तः॥ पद्मिजग्धन
वाघ्रातमवधूतमवदूनं॥ दूषितंकणकीटैश्च मत्यक्तपनुद्यति॥ प

दिक्षाग्रं पक्षिरुक्तिर्तं ॥ अवधूतस्य स्यापरिवासावधूतां तं यदि मूर्तिश्चादि
प्रारुकं वा ॥ अवधूतस्य स्यापरिवृतं कृतं ॥ मद्रुद्रं उदकरुस्मनापरि
प्रदर्शनार्थं ॥ ॥ तथा व्यासवल्क्यः ॥ सलिलेरुस्मम्बापि प्रकृपर्यं विशु
द्ध्यन्ति ॥ चाकानं तरभव कृगकीपादिदुषितं मदादिरिशुद्ध्यानि ॥ तैः
सहपकुपरिवाश्रमवा ॥ अतस्त्वनिरस्मरोक्षे ॥ कृगकीपावयन्नमिति
॥ ॥ गमनमवाक्रस्यायमवाहिप्रायः ॥ ॥ वसिष्ठनविगोमडकः ॥ देव
द्राआविवाहभूयइषूपकृतभूव ॥ काकेश्वकिश्चसंस्पृष्टमन्नंतन्नवि
सर्ज्यतु ॥ तन्मात्रमन्नमूद्धत्य लोकसंस्कारमर्हति ॥ ॥ ॥ देवद्राआदेव

२२९

यात्रा ॥ प्रकृतश्चवर्ष्यकाविसर्धास्त्रवस्तु ॥ अत्रदवयात्रादीनांवक्तनि
ष्याश्चवाद्वक्तनकार्याशिर्यशुद्धिर्वदिनवा ॥ ॥ तदाहयमागवः ॥ पक्षे
द्राजाधिकत्वंनकाकश्चश्चपघातितं ॥ अस्मम्बुद्धत्वतन्मार्यस्तुलालाक
तंरुवत् ॥ अस्मम्बुद्धत्वतन्मार्यी ॥ रुमादकनवास्त्रश्चद्राजगतांवूनाथवा
॥ अग्निनालपसंस्पर्शात्सूवर्धमधूसार्धिषा ॥ विप्राणांमरुधाभनपूत
राश्चवयश्चवत् ॥ ॥ ॥ द्राआषट्पंचागदधिकपलगतद्वयं ॥ ॥ यस्तु
॥ तमग्निवचनं ॥ अग्निकाकादिकेपक्षेश्वकाकाश्चपघातितम् ॥ कृगकी
दावयन्नंवतदश्चर्वविशुद्ध्यति ॥ कृतस्यापिविधिर्दृष्टश्चभवमनीषि

हिविति॥ तदल्पविषयसंस्कारविषयविशेषश्च वस्तिष्ठनाकः॥ द्रवाणां प्लवन
नेव घनानां प्राकल्पेन च॥ छाया नमूर्ध्वसंदृष्टस्य स्पष्टमन्तं कुविनामि
यादिति॥ घनाः पर्यन्तकावकादयः॥ द्रवाणां मिनिगमनसविषये॥ ॥
॥ तदाकर्णखः॥ प्रवर्णघटनेलानां प्लावने गमनस्य च॥ कालुप्लावयदक्षि
णकमूलहलानिश्चिति॥ घ्राणानामविप्रवणसंकवसजातीयद्रव्यप्लवन
नशुद्धिः॥ मनूनाः॥ द्रवाणां चेवसर्वाशुद्धिर्मूत्रवनस्मृतं॥ प्राकल्पं
संहतानां वदावकाणां वनकल्पमिति॥ उक्तं॥ अनस्यास्यवनस्यावि कं
वनविकल्पनाकिंवा प्रस्कमाणपरिमाणानां मूत्रवनं॥ पूर्वकाणस्थिता

२३०

स्यकस्यविदंशस्यापनयनमिति मध्यविद्यायकत्वात्॥ कणाधिकपरिमा
णानां त्यागः॥ निर्मलं॥ अधारकांतस्थितस्य गमनसादनं दोषः॥ नदुक्तं॥
॥ अधारदोषतु नयस्यात्त्यागकर्वद्रवे॥ घनेवपायसंक्षीरं नथेवद्रु
नसागुडः॥ गुडकांतस्थितं नक्तं नथामधुनदुष्यति॥ पायसं पयसो
निवकं॥ दधि॥ ॥ यमाधि॥ आममांसं घनं क्षीरं सिहाग्यहलसंकवाः॥
॥ स्वकांतस्थितादुत्या निःक्रानाणुवयःस्मृतान्ति॥ एतद्वाकरधकांत
विषये॥ अनाकरवेविद्यानाधिकानापसवनसमर्पघनादिविषय
न्ति॥ तथान्यूनस्यापिदंशकालाघवद्रयाप्रवणादिनिःशुद्धिः॥ ॥ तथः

वधोधायनः॥ दंगकालीनथानमानंद्रवंद्रवप्रथाजनं॥ उपपलिमवस्थांव
ह्लाखोवप्रकस्यथदिति॥ ॥गमनाथापि॥ गमकुलकूंतगलायां तिल
वक्रहृ वनुथाः॥ अमीमांस्यानिगोवानि तिबूवालाबूंतुलबूयति॥ कूंट
गलायहृगलां॥ ॥गंधापि॥ निर्यासानांगुलानांच लवंगानांतथैववे॥
॥कुंकुमकुंकुमानांच वृक्षाः कार्यासथास्तथा॥ गेवानां कथिताःशुद्धि
तिलाहरंगवोन्यमः॥ निर्यासाःहिंगुप्रकृतयः॥ देशस्यवरिमा
णविषयः॥ वहृवरिमानबूवोधायननविगोधाविधानात॥ यथा॥
॥वहूनांकुंकुमंरेकार्यासगुलवंगानांसर्वांकठिनांवनुलादिस्य

गेप्राहलनेवशुद्धिः॥ मत्स्यर्मदिषविषूनाविगोवडकः॥ मत्स्यर्मुंकाक्षा
नांग्रदिवंगालवायसेः॥ स्यर्गनाविहिंगवेगोवंसामसस्यादिमावनेवि
ति॥ तथाप्राहलनपुस्तकमितिवे॥ ॥गंधापि॥ पुष्पहलानांजविकवाव
धूतानंप्रहालनमात्यहलमिलकाणर्मदिनामहिः प्रहालनंसकहृ
पयूकानांउत्सर्गः॥ विषवेःग्रमेकुकादिविवधूतंपादावकी
र्मिलियर्थः॥ ॥वोधायनापि॥ जूसंस्कृतायांरुमोन्यमानांप्रहालनांप
धाहृतानांजूस्यहलभवंइडसमिधामसंस्कृतायामभक्षाभूपहृ
तानांनकपूषाद्वायानांः॥ इडसमिधामनियत्वेनपसिद्धपला

ग्रामद्यतिनिकायामार्यादीनां॥ व्यासापितथा कर्द्दमगायानिनावः पाथरु
ध्यानिच॥ मारूपनेवशुद्धिनिचकष्टकविनानिश्चति॥ मनूनाउडद्यदस्क
स्याक्षिप्तादिस्यर्गविलमडकः॥ यथा॥ उक्षिप्तनतुसंस्पृष्टउदयदस्कः
कथंचन॥ अनिधायेवनेदुद्यमावांतःशुचिनामियादिति॥ ॥ अनिधान्या
दिशुद्धिः॥ ॥ अथजलशुद्धिः॥ ॥ तत्रदवलः॥ अविगंधाबसाधनानिम्ल
लापाथिवोगताः॥ अदीनाश्चेवरोगपाना दाथः शुद्धिकाण्डति॥ अरु
रोगपानादिनिरोगपानयाश्चपरिमानां॥ तदाहतु यामश्चदस्यगी॥ रूमि
स्छाउदकंमध्यंचित्तंध्यंयतरोगवत्॥ अवाकेचदमध्यंनगदेव

चिंतन

मिलागती॥ ॥ अथ॥ अथ्यंजलागयाइच्छा॥ दथाविशेषयादवलनवा
विगंधाः॥ ॥ ॥ दाकानकरमाहाडच्छगावयगास्कास्यः॥ ॥ ॥ पाथेर्य
थाविधि॥ एकतोबिनास्कासुस्यजदायसमच्छगामिलि॥ अनभ्ववव
हूदकाकुजागदवृच्छगानांवायूबिनानां॥ अपर्यबिनादकाकुरारा
वनदाबः॥ अपर्यबिनसरावनायूबिनानां कर्म्मयोग्यंवनासि॥ मि
हाजलविषयसनवा॥ अरोधानितजागानिनदीवापीसरांसिवा॥ व
जलाद्यशुचिस्यगतीर्थनः॥ परिवर्जयादिति॥ तीर्थमूदकावगनन
मार्गः॥ यस्मिन्तीर्थेचशुलादिस्यगस्कादवंयिन्वान्यगाडलगृहीया

दित्यर्थः॥ वापीकूपादिविषये हानिरः॥ वापीकूपतडागेषु मानुषः
शौचं यदि॥ अस्थिचर्म्मविनिर्म्मुक्तस्थिरकालवासाद्विशोधित्यर्थः॥ दवलाधि॥ उद्धृतदकं सर्वं पंचपिंडान्मदमुच्यते॥ वहुस्य
निनाउविशेषउक्तः॥ मृतपंचनरवानकुर्याच्चजलमापहृतोक्तं
यस॥ अमयःसमुद्भवस्सर्वाश्च वेवपुनःशोधयेत्॥ वह्निप्रज्वालनं
कृत्वा कूपपंचकरकाविन॥ पंचनवंत्यसनपंचान्नवकापतोय
समुद्भवंति॥ स्वल्पाचिरकालापहृतोहानिरः॥ ॥ घटनांगन

१३३

मुद्धलपंचगव्यंक्षिपेत्॥ अतिस्वपाकवांतालेदूषितेवविशोधन
मिति॥ आपस्तंवमुविशेषमाह॥ ॥उपानद्मूत्रश्लेष्मविन्मूत्रमुरा
वजामघमवच॥ एतिर्विदूषितंकूपकूलानांवैष्टिमुद्धरत॥ ०० ति॥ ॥
॥स्त्रावदंवस्वउलागयषुकूपवदंवशुद्धिः॥ ॥तदाहविष्णुः॥
॥उलागयवयस्यषुस्त्रावनषुमहीतले॥ कूपवत्कथितंशुद्धिर्म
हत्सूचनदूषनमिति॥ शातातपोपि॥ ॥अस्त्रोतविकृतकूपसतो
वापीदिकृतथा॥ तत्रस्नात्वापीत्वाचप्रायश्चित्तंनविद्यते॥ ०० ति॥
॥यमनविशेषउक्तः॥ वंगलरागुसस्पर्शेपीत्वाकूपगतंजलं॥

॥ सम्मृत्यानकादावस्त्रिवाउलोवशुद्धति॥ शुद्धवस्त्रे कांस्यगतमप्यनायदि
नयये॥ ॥तदाहयमः॥ प्रपास्वघटगंधकूपडाभ्यांजलं कांस्यगतास्कथा
यः॥ अस्मायिशुद्धाकदयमाहुरापद्गतकादिनवाच्यिवलदिति॥ अ
स्यार्थः॥ अनापादिप्रपादिगतंजलेनयये॥ तत्प्रपादिकंयद्यपिशुद्धति
रिकब्राह्मणादिसंबंधिरुवाति॥ अपद्यपर्वस्थगतप्रपादिषुपयमि
त्यर्थः॥ डालीसर्वसाधारणीपाणानादितत्तवादिपात्री॥ कांस्योहति॥
॥तद्वाग्यादिगतंनवादकंदगवाउलशुद्धति॥ ॥तदुक्तं॥ अद्भागस्वामदिष्व
यब्राह्मणयपसूतिका॥ दगवाउलशुद्धिरुमिस्तुनवादकमिति॥ उ

२३४

लयाद्वस्वकीयमवस्वस्यशुद्धे॥ तदाहवोधायनः॥ आत्मगयांसनैव
मुद्रायांपत्यकमंडलौ॥ आत्मनःशुचिवतानि परेषांशुचिकंवदिति॥
॥हारीतस्तु॥ स्वानुपवकोशुद्धनद्रायसमाप्तनं०० तिसंस्पर्शेसवेलस्ना
नमव॥ सहति॥ अयमर्थः॥ स्वीयगयाद्यलाहपवकोयंशुद्धनकेवलादि
नातद्भयाद्यकाकर्थयतःपतितादगयादिस्पर्शेयेलीमुलंविधीयतेः०
ति॥ तगवलादाद्यवनगयादिस्वीकारपाकोवदितव्यं॥ ॥०० लूदक
शुद्धिः॥ ॥ अथवस्त्रादिशुद्धिः॥ ॥तत्रशासः॥ वस्त्रमदसंसाशुद्धद्रु
विदलमवचाद्यादिकंवातिष्टं लाक्षेतन्मात्रमवयति॥ विदलसूत्रं

व्यादि॥ यथा॥ यदि मृत्पूर्वा भाण्डे वस्त्रे वा॥ वेलसमूप
हत्यत अद्भिः प्रक्षालयेत्॥ यदि कमानगुच्छ वस्त्रे वा पदार्थ
दद॥ छेदनं तस्य दाहो वा यन्मात्रमुपहन्यात॥ ०० नि॥ अतश्चिन्न द
ग्धयोरपि पात्रयोश्च छेददाहयोर्गुच्छादि धानसंगतइत्येतो
कमविषयादविदुस्यानुक्तमप्यपि छेदादिनागुद्धिः॥ रागीकृतानां
वस्त्राणां माध्यावति वस्त्रानि वाल्लादि तिस्पष्टानि तान्यस्पष्टा पद
यास्वल्पानि तेषां यत्कदाग्न्यूद्धलप्रक्षालयेत्प्रक्षालयेत॥ रागा
नि वहूनि प्राकृयेत अन्ने वाकि प्रायेन यावद्वस्त्रम॥ ॥ प्रोक्षणं स॥

२३५

हृतानां वहूनां धान्यवाससामिति॥ ॥ ~~मत्यक्तवाभि~~॥ वस्त्रं धान्यादिरागी
नां कदाचिस्यद्वषणं॥ तावन्मात्रं समूद्धलेत्सर्वं प्राकृतमर्दनीति॥
॥ अत्रागमस्य प्राकृतविधानादुद्धतस्योपहतस्य प्रक्षालनादिभिः शु
द्धिर्विनिगम्यते॥ यदा रागीकृतानि सर्वाण्यपि स्पष्टानि तदा प्राकृत
दिदं वस्त्रशुद्धिः॥ यदा तु स्पष्टानि वहूनि अल्पानि स्पष्टानि सदा सर्वे
षां प्रक्षालनादं वस्त्रशुद्धिः॥ ॥ तदाह मनुः॥ अद्भिः शुध्यन्ति चोक्षं
वहूनां धान्यवाससां॥ प्रक्षालनेन वस्त्राणां माहिलानां विधीयते॥ ०० नि
॥ रागो वहुलं यत्र तत्र भक्षाद्याधिकत्वेन रागांप्रक्षालनविनागेन

वस्त्रात्॥ शुद्धद्रव्यविनाशनेव यच्छस्त्रात्॥ अतएव दवलः॥ ऊर्ध्वं कोशेयकृ
तपट्टक्षौमदुकूलजाः॥ अल्पशो वा मन्त्रैस्तु शोधनं प्राक्तनादिभिः॥
॥ तान्यनामध्वयूकनिरालयक्षाधनःस्वकैः॥ चूलिकामूयधानं च पुष्प
रकावरं तथा॥ शोधयित्वा तयाकिंचित् कर्त्तः संमार्ज्य यत्नतः॥ पश्चा
च्छ्रोंक्षं वा विनाप्राक्षविनियुज्यात् कर्म्मणि॥ नान्यपि मालिष्टानि यथावच्छ
तिशोधयेदिति॥ पुष्परकमिति प्रक्षालनासहिं वा मरकापलक्षणं॥
॥ अतएव यत्प्रक्षालनविनष्टरागं रक्तवति॥ तदा तत्पश्चात्तादिना शोध्यं
॥ यत्तु जिष्टादिकं क्षालनविनष्टमिति तत् क्षालयेत्॥ ॥ आपस्तंबोपि॥

235

॥ अथ पट्टतेज- लसवशाद्दतप्रक्षालयेत् दशमिनासंस्पृश्ययून
ः प्रक्षालयेत् पादेवायस्यप्रयतो भवतीति॥ अत्रायं विवेकः॥ दशुसहितं
स्यैव नाद्दतर्द्धस्यैव शाद्दः॥ अधस्तात्तु प्रक्षालनमिति शंखलिखितौ
॥ अहतानां प्राक्तनमिति॥ अहतं यत्तु इतीर्णं॥ प्रयतानां॥ चलानामूयद
तानामूक्षदनमा॥ गंधलेपापनयनं तन्मात्रक्षदनं वा तवनवानां वाससा
मल्पूक्षनादिति॥ उक्षदनं क्षाथनं॥ ॥ ~~शिवकु~~ शयतानां तयानानां सं
तवक्षोचमिति॥ शयनादीनां संहतशब्दवाच्यत्वात्संहतवद्भागीरूपद्र
व्यवत् प्राक्तनशुद्धिविलूकरवति॥ तदाहांगिरा॥ शयनासनयानानि

श्रमवधानियानि च॥ ग्रामकमूलफलानां शुद्धिर्विद्यते॥ स्मृतौ च
उक्तं॥ ॥ पक्षयविष्टवर्म्मवासवेष्टनवाजसालिधीयतेऽन्नस्य
तादीनां॥ ॥ ॥ तिवस्त्रादिशुद्धिः॥ ॥ अथ मनुः॥ सांनं तथाग्नेनाहोश
मन्त्रैर्नावार्यपांजनैः॥ वायुः कर्म्मकालोवशुद्धिः कर्त्तुर्दहिनां॥
॥ सर्वं श्रामवत्तेवानां अर्थ ग्रेव पवंस्मृतम्॥ आर्थेषु विदिसु
चिः नमद्भिर्विशुद्धिः॥ कालाशुद्धिर्विद्वांसा दानेनाकार्यकाः
विलः॥ पक्कन्नयापजाप्यनं तपसावदविलम्॥ मलाद्यः ग्रामध्यं
ग्रामध्यं नदीः वगनशुद्धिः॥ विद्यातपोभ्यांरात्मा बुद्धिर्ज्ञानेन

शुद्धति॥ ॥ ॥ अथशुद्धयवादः॥ तत्रवक्ष्यतिः॥ यादौशुचिर्वृक्षिणाना
मजाग्यस्यमूर्वशुचिः॥ गवाप्तानिमध्यानिसर्वगमत्रानिपाविनामिति
॥ अनूपहतब्राह्मणवचनस्पष्टवमुशुद्धिः॥ तथाच॥ अदृष्टासंगानाधावा
वाभाङ्गताश्चलवः॥ स्त्रियावद्ध्यायत्वालाश्चनदुष्यति कदाचनेति॥ ॥ वक्ष
स्यतिचपि॥ ब्राह्मदृश्यंब्राह्मकवसंतुहस्तागमदाहतीयकुविनिसृतानि॥ वा
लेवकिमुतिवनूष्टिगानि प्रत्यक्षदृष्टानिशुचि नितानि॥ ॥ ॥ यकुवि
निसृतानि॥ ॥ ॥ वसादीनिस्त्रिति वालकेश्यवश्चापसर्पणादीनिअशुचिनिः
कृतानि॥ ॥ प्रत्यक्षगाह्यानाश्चपिस्पर्शयाकादीनिकर्म्माणिशुद्धानीत्य

र्थः॥ मनुरपि॥ नित्यशुद्धः कारुणदक्षः पंचयज्ञप्रसाधिनः॥ वृक्षवाटिगतं
रुद्रं नित्यं मध्यमिति स्थितिरिति॥ वृक्षवाटि यदा रुद्रं कायलक्षणं रुद्रं
करुक्षस्थितं सिद्धान्तं यथा यस्य येन पद्मागनाशुद्धेन रुद्रवतीत्यर्थः॥ तथ
चा॥ अपूपाः गकवाधानाक्षकेदाधिष्ठगपयः॥ नतत्यंगतं शाक्षेरुत्त
लापानयेरुवदिति॥ अतुगकुपपूपादीनां शुचिस्वसत्यपिन्यायतीयानि
अरुद्रतीयानि॥ ॥ ॥ तिगंरवचनात्॥ सिद्धान्मातामरुद्रत्वं॥ ॥ गस्वापि
॥ नारीजंवेववद्धानां गकूनीनां शुनामूरवं॥ नगोपमवदंवरुद्रमगया
यांसदासूचिः॥ ॥ तथा चा॥ अकाराः शुचयः सर्वे गकूनिः हलया

236

नन॥ ग्रामगत्रहलेमध्यस्त्रीमूरवपूरवानीति॥ स्त्रीमूरवाश्चिति पीतम
घायांअपिवाक्षनतायायाः गृहायावृद्धिपूर्वकंगंधरसास्वादनव
र्जायित्वासूराकरामिति॥ ॥ यमापि॥ अदुष्टकाचनंगावः स्त्रीमूरवंकूत
पंहरं॥ नदूषयतिविद्वांसायज्ञपूरवमसंयथेति॥ मूरवनागोरभ
ध्यानुमध्याज्ञोमूरवनस्कथा॥ पक्षनागोगजस्कंधसर्वेनांगवः शुचिस्क
थेति॥ तथमद्धिकाविप्रूषः स्कायागोरगवः सूर्यरगमयः॥ नजारूवा
यूरग्निस्पर्शेमध्यानिनिर्दिशेदिति॥ अतुमद्धिकाग्रहलमवर्जनी
यः॥ स्वर्गनांदेगनांउपलक्षनार्थंअविप्रूषःअविलाना काराः॥ का

यानङ्गानि निषिद्धानि वि का॥ तथा च॥ अतिहंतस्य यन्मांसं शुचि तं मनुरब्रवीत्॥ क्रयादतिहंतस्याश्चैव तैलाद्येषु दस्यूक्तिरिति॥ क्रयादस्येव ४॥ दस्यवाद्याधा॥ ॥अत्रिरपि॥ मधुपर्के च सोमे च अत्यपूपे तथा कृते॥ नाक्षिष्टस्य रुधिरं स्रवेत्तेषु वचनं यथेति॥ अस्थिति लाजनानं तन मम तापिधान मसीलनगी कन तार्थ्याज्यापाट अन॥ तासु मधुपर्कादिषु संग्राह्यत्वविषयं उक्षिष्टदा भानास्वीयर्थ४॥ ॥षड्विंशन्मत॥ ताम्बूल चर्वलनेवदुकस्तहावसिष्ठक॥ दंतलग्नस्य संस्पर्शे नाक्षिष्टस्य रुधिरं न४॥ अस्ति४पर्ये मूलपुष्पे स्तनकाष्ठमयेस्तथा॥ सूगाक्षिरिस्तथा दुग्धे नाक्षि

निस्वादं का० नं सूक्ष्मं दकलग्नं तु दकवत्॥

क्षिष्टे रुधिरं द्विजं॥ ॥याज्ञवल्क्यो॥ मूत्रजाविप्रुषा मध्ये स्तथा वमनाविदव४॥ अग्रे वास्यगतं दंतसंकल्पे शुचिरिति॥ उक्षिष्टनवसंस्पृष्टाद्रव्यं हस्तस्थद्रव्यं तु मावनिधायेवाचम्य शुध्यति॥ ॥तथा वमनू४॥ उक्षिष्टनवसंस्पृष्टाद्रव्यं हस्तः कथंचन॥ अधायेव तद्रव्यमाचामेत् शुद्धिमाप्नुयात्॥ ०॥ति॥ अत उक्षिष्ट०॥ लाचमनादेर्नेत्याचाम्यिक्तनमूक४॥ ॥ पूर्वपेद्रव्यं॥ द्रव्यं च - कराद्यादि अत आमानवंधन पानीप्रक्षाल्याविति आचमनविधावूक्तत्वात्॥ द्रव्यमनिधाचमन०॥ नसंस्तवनीतिमचानाः कचिदाहुः४॥ अग्रीवसंस्पर्शमात्रं द्रव्यस्य विवक्षितं॥ नहस्त

स्थितमेव ॥ अनादस्याद्यन्तकरणस्य दोषद्रव्यं गृहीत्वा मादिति ॥ अ
यमादिप्रायः ॥ यथैव पूरुषाणामेव संवाहादशुचिद्रव्यं तथैव गोवस्त्रं
वाहकुविरुवगीतिगोतमस्मृ ॥ द्रव्यादस्तस्य किंचिन्निधायावामदित्या
दि तत्रविरोधः ॥ निश्चितं ॥ तत्रगोयाद्रव्यं निधायावामदन्यगृहे कृत्वादि
ग्रवस्थायां विरोधः ॥ ॥ यादृवन्त्वापि ॥ मूढवज्जाविज्ञाभ्यां तथैव
मनविदवः ॥ ममग्रवास्यगतं दत्तसकानेगतं तः शुचिविधि ॥ अत्रैव
मनविद इति रुम्यनिपातोऽयं यदि स्पृश्यतेनुवपवस्यवज्जावमनेद
दंतः ॥ पूरुषस्यवादावाद्यमिलूकस्वादधांगुलिविवस्यः पवविंदवः

२४०

यादृशेऽत्रिवदकविइति रुम्यनिपातोऽयं यदि स्पृश्यतेनतदाज्जावामन्य
शुचिरुवेदित्यर्थः ॥ ॥ तथावमनुः ॥ स्पृशतिविंदवः पादवेवज्जावास
यतः पवान् ॥ लामिकस्तस्मीपेहेयानरुवप्रयतारुवदिति ॥ अत्रापि
पवानावामयतः ॥ स्वकस्वान् ॥ यज्जावामयतिगनाथवसमीपस्थेनरु
वप्रयतविद्दसंसर्गोपहतदृष्टिनवः ॥ पादास्पर्शनीयकस्वानव ॥ अ
वमनादत्रापिपादवतिविकांगस्पर्शयन्नाद्रदिनवः ॥ ॥ ज्ञेयथेत्स
तमनविलेबडकः ॥ नमूरवावियूबगुक्लिष्ट — वनि ॥ नवदेगोनिप
तनि ॥ तथावादधिसर्पिःपयःदांदकांडदोषानविद्यन ॥ मार्जारस्येव

दुग्धं

दर्वीव मात्रग्रंथसदाशुचिनिति ॥ ॥ स्मृतौ कथयि ॥ अज्ञात्य मूत्रवामध्यं
वामध्यामूत्रवादगं ॥ मार्ज्जारइव स्पष्टशुक्लाग्रमग पाकिनं ॥ मार्ज्जा
रस्यशुचिर्वक्त्रं कर्म्मकालादन्यत्र ॥ नत्र स्मानविधानात ॥ उपधातसंदह
मनूः ॥ त्रीणि दत्तानि विज्ञानि ब्राह्मणानामकल्पयत ॥ अदृष्टमन्दि
र्चिनिनि कं यद्भवावाप्रगम्यतं ॥ अदृष्टमिति पदनात अप्रदृष्टस्थ
द्रव्यमदृष्टं काकादि संसर्गात्र तत्संस्कारमात्रेण न उपघातसंक
न कार्यं ॥ एवं महानसादौ यद्यपि कागादयः तदादिभिः पक्व
द्रव्यमदृष्टं लाजनन इष्यति ॥ न पुनर्नियमार्थं कालत्रकालं कार्यं ॥ ॥

२४७

जनायागविज्ञातं पघातनदोषं ॥ ॥ इति
शुद्धिपवादः ॥ ॥ ॥ ॥ श्रीसूर्यसनमहीमहेंद्रविरचितं निर्णयाम
तं द्रव्यशुद्धिप्रकरणसमाप्तं ॥ श्रीमत्कंसंतितत्व लाजनाथः सूधीः
॥ ॥ ॥ ॥ अथ दानीमाशौचप्रकरणमारभ्यते ॥ तच्चाशौचं द्विविधं
सूतकं मृतकं चेति इननिमित्तं सूतकं ॥ मरणनिमित्तं मृतकं ॥ तत्रादौ
जननमाशौचमुच्यते ॥ तच्च प्रसवस्य पंचदा त्रिविधं ॥ तत्र ग
र्भाधानमासं चतुर्थ्यारभ्य तत्र ॥ चतुर्थ्यारभ्य चतुर्थः पातः प्रारभ्य
सूतिः प्रसवः पातः पंचमषष्ठ्याः ॥ सप्तमादितस्तु प्रसवः ॥ अतः

तद्वद्वैप्रसूतिः स्यात् ॥ तद्वत्कस्मलकत्वं ॥ अस्यतु चथैतत्वस्कावः पातः पं
चमषष्ठयाः ॥ अगडुद्वैप्रसूतिः स्यात दन्मासे सूतकं तत्वं ॥ तत्र मासत
यादर्वाक गर्भस्राव मातुस्त्रिगतु मासे चेत् ॥ नपितादीनां ॥ यात मा
तुर्गर्भे मासे संख्यानि मासे चेत् ॥ पितुस्त्रिरात्रं सेत्र सपिण्डानां
च ॥ ॥ तदाह मरीचिः ॥ स्राव मातुस्त्रिरात्रं स्यात् सपिण्डानां च वर्द्धनं ॥
॥ पात मातुर्यथा मासं पितादीनां दिनत्रयमिति ॥ स्राव मातुस्नानाद
वशुद्धिः ॥ स्नानमात्रं पुरुषस्य ॥ ॥ वृद्धवसिष्ठस्मरणात् ॥ ॥ एते त
मा पिण्डं सनत्रार्हयति ॥ ॥ यात्रयस्यापि ॥ ॥ गर्भ स्राव मासतुल्यानि मा

282

भाषाकादवयाः

शुद्धिमुकावत्वं ॥ अतुस्राव ऽ ऽ निर्यातनं ॥ ॥ यमुयमवचनो ॥ अजातदं
तनखमगर्भ्यतनथा ॥ सपिण्डानां तु सर्वेषां भकरात मासे चे
तामिति ॥ तत्र चुनवात पितादिवि विषयं ॥ सद्यः शौचं सपिण्डा
नां गर्भस्यपतनं सति ॥ पूर्वाणवचनं मासवतुष्टया स्यक्तं द्रव
रूपं यस्य गर्भस्यपतनं वदिनत्रयं ॥ ऽ दगर्भ स्राव शौचं सर्वेषां
साधारणम् ॥ ॥ यमुमरीचिवचनम् ॥ गर्भ स्राव तथा मास मविन
न्तूक्तमत्रयः ॥ राजन्यतुवक्तात्रयं शौचं पंचाहमेव ॥ अष्टाहः
नतु शूद्रस्य शुद्धिरेषा प्रकीर्तिता ॥ ॥ उक्तमेवाह ॥ अविरमा

सत्यास्यकर्मगर्भमावाऽऽतवाजन्यतु चतुराहमित्यादौ अविवक्षितार्थ
भावराजन्यादीनामधिकारोऽपि यानपि तथाकार्यं॥ न च नाभिषान
मातुर्यथा मासमितिनाभिधानात् स्ववचनविरोधस्यस्यात्॥ नतु यातो
लोकं सर्वसाधारणमेव॥ भावालोकविशेषाभि॥ काविरोधः॥ नि
त्य॥ अध्याय॥ एवं सति गर्भस्य भावऽऽहारनशुद्धिरुक्ता॥ पंचमासि
गर्भपातं गर्भतुल्यानि॥ ०० नि पंचाह मालोकं रुधत॥ अन्यथा पाता
लोकावस्थावलोकाभिरुक्ता॥ पंचमासि गर्भपातो ऽऽपसंभवत॥
॥ अन्यथा राजन्यतु चतुरादिमित्यादिवाऽऽगमस्याविवक्षितार्थं च

२४३

मवांगांकर्तव्यं॥ अथवा गुणवद्गुणवद्विषयत्वनापवादपदनायादि
विषयत्वनाधिकारेल कल्पनाय वस्थायनीयमि॥ ॥ ०० दयाविज्ञानका
रणं सत्॥ वयं त्वं मेन्यामह॥ अविरहलभत्वय ०० नि॥ वाक्कनविषय
मासत्यास्यकर्मगर्भमावदिनत्रयमालोकमस्कोतन प्रसंगादात्मा
नं धानयत्॥ यस्मा॥ हस्वह्रनगनां वृद्धि॥ तस्य त्रिरात्रे मालोकमित्या
दिविषयत्वत्र वाक्कनस्य त्रिरात्रमालोकं नगकृतियादस्यहरात्रादिक
मिति वाक्कलेन सनयविरोधात॥ ०० ये पविरोधा गर्भमावपिमाप
त्यहादिति॥ भावमातुस्त्रिरात्रस्यादिनिमरीचयवकाकरमारकः॥ अ

२४४

न्यथा पुनर्वृक्षत्वन अर्थत्वाद्वाक्यांगत्वमनारब्धमयमवस्थान॥ ॥अथ अन्नंग
छांदोग्यवमवपरिशाका॥ यत्रात्रिरात्रं विप्राणां मलोवेसंप्रदृश्यते॥
॥तत्र शुद्धं द्वादशाहं षष्ठाहं कुर्विश्यात्रिति॥ अस्त्रियादीनां षष्ठाह
द्वादशाहं कुर्यात्तदुत्पत्तिवद्विषयं मनुत्पत्तिवद्विषयं वा॥ मरीचिनाचतुर्थं
याहाष्टाहमूर्कंतदुत्पत्तिवद्विषयप्राप्तवद्विषयं वा अदितस्यमिति॥ सफला
सप्रकृतिसवरूपत्वाद्दशाहादिकं यथा वर्णसांलोवेसंपूर्णकार्यं॥
॥जननाशौचजननानिमित्तिकमस्पृश्यत्वं मातुर्दशाहादिकं॥ पितुस्त
वेलस्नानात्स्पृश्यत्वं॥ ॥तथा वसंवर्त॥ जातपुत्रपितुस्नानं सचेलंतु

२४४

विधीयते॥ मातुश्च दशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुः॥ इति॥ स्पर्शनं
जननानिमित्तिकमस्पृश्यत्वेनास्त्यवा॥ ॥तदाहानिजः॥ स्मृतिकस्मृतिकावर्ज्ज
संस्पर्शनानिषिध्यते इति॥ स्मृतिकायादवपितृादिकार्यवृत्तेषीनसिना
विशेषउक्तः॥ स्मृतिकौ चूडवतौ विशेषितावुक्तकर्ज्जनिकानिकावथत
॥ ॥सामान्यतस्तीर्थिजननानिमित्तिकजननाशौचप्रथमषष्ठदशमदिवसवे
दानयतियहाधिकारासि॥ तदाहव्यासः॥ स्मृतिकावासतिलयाजन्म
दानामदवता॥ वासंसर्गेमंगनिमित्तकतत्तुद्विजन्मनिकीर्तिता॥ त
त्रसर्वेयतियज्ञकर्मान्तेनतुरुद्रयत॥ रुद्रोयेत्वातुसंसारात्द्विजस्य

वा३

२४५

द्वादशदिवसे ॥ ॥ सार्द्धं शुद्धाविति ॥ एकादशाहे तथा षष्ठीनिमित्ते विलम्बे
तः ॥ तत्रैकादशाहे कार्यं जन्मदानं तथा बलिः ॥ चूडाकर्म तु हस्तस्थ
नक्षत्रे तथा विधीयते ॥ तत्रैकादशे कार्यं दशम्यां चैव सूतकमिति ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ अथ मृतालोचे ॥ ॥ अथ मृतालोचे मृतस्य
नाम्नि कदाहं मरणे च सपिण्डानां मरणनिमित्तासद्यःशुद्धिः ॥ जननं
निमित्तालोचे संपूर्णं सर्वेषां संपूर्णालोचे ॥ तद्दिनं सूतकं तथा सार ॥ ॥
॥ नाम्नि कदाहं निगमरणनिर्गतप्राणनिर्गमालोचे कस्य यथा
वर्णं सर्वेषां सपिण्डानां मरणनिमित्तं सद्यःशुद्धिरिति वा

२४५

नस्य वा ॥ ॥ यदि विचलितस्यात दशाहं सूतिकं भवदिति ॥ सपिण्डानां
पुत्रजनिमित्तस्य विद्यमानत्वादिनिमित्तं इत्यर्थः ॥ ॥ वहुसूत्रे ॥ द
शाहस्य कर्तव्ये प्रियजनस्य बांधवैः ॥ सर्वालोचे तु कर्तव्यं सूतकालोचे
विधीयते ॥ ॥ अतः सर्वत्र दशाहे पदे द्वादशाहे अपि लक्षके ॥ ॥ तद्दि
नं सूतकार्थसार ॥ अत्र दशाहे दशाहे पतकस्य सूतिकाहानि वालोचे
इति ॥ ॥ तदाहुः मिनिः ॥ यावन्नक्रियते नालं तावन्नाशौचं सूतकं ॥ किं तु
नालं तु तः पश्चात् सूतकं तु विधीयते ॥ ॥ ~~यदुक्तं हस्यति वचने~~ ॥ जातं सू
तकं मरणं जातं कुलस्य सद्यःशुद्धिरिति ॥ ॥ दशमरणं निमित्तालोचे विषयी ॥

॥नाभिकृदास्यूर्वमिशुभवनेपितादीनां जननानिमित्तानि शोचंति वाच्यं॥मा
नुः संवृद्धं॥भवनानिमित्तं सद्यः शुद्धिः॥ ॥तदाह मनुः॥जीवन
जातायदि तस्य नः सूतकं न वक्तु॥सूतकं सकलं मानुः पितादीनां ति
वाच्यं कमिति॥तत्र कृदनकरभव॥नाभिकृदास्यूर्वमित्यर्थः॥ यस्तु सत्य
तः॥जीवजातायदि प्रायं सद्यः वा विशुद्धानि॥ततः शनाशोचाभिप्रा
यं॥ऊर्ध्वाप्यभिलाषार्थस्तेनापस्यर्थनानुसद्यः शोचमिति॥नाम
करनान्याद्यवरे सद्यः शोचं वा॥ ॥तदाह गंखः॥प्राग्नामकरणा
त्सद्यः शुद्धिरिति॥ मातापितरौ अभिविकविषयम्॥ ॥तथास्मृतिवाच्यं॥तदा

२४६

ह कात्यायनः॥बालानामदंतकालानां ति वाच्यं शुद्धिरिति तथा॥ वेजिकादति
संवत्सरादनूर्ध्वादर्धसंवत्सरमिति॥मातापितरौ रूपनयनपर्यंतं ति वा
च्यं भव॥सपिंडानां तु नामकरणानंतरमग्निदानादौ दिसंस्कारकरण
कवाच्यं॥ऊर्ध्वकरणसद्यः शुद्धिः॥ ॥तदाह कंसलक्षणं॥ऊर्ध्वं तज्जातनः
शनिशोचार्थं तथा॥सपिंडानां तु सर्वेषामभिकरात्रमशौचकमि
ति॥ ॥याज्ञवल्क्यापि॥ऊर्ध्वं तज्जननात्सद्य ऊर्ध्वं नैमित्तिकीस्मृता॥ति
वाच्यमावगाहनाद्गावाच्यमनःपवनमिति॥नामकरणादूर्ध्वमग्निदा
नादिकमपिविकल्पेन कुर्यात्॥ ॥तदाह मनुः॥नाभिवर्षस्योकर्ध्वाद्वा

२४७

ह कात्यायनः॥बालानामदंतकालानां ति वाच्यं शुद्धिरिति तथा॥ वेजिकादति
संवत्सरादनूर्ध्वादर्धसंवत्सरमिति॥मातापितरौ रूपनयनपर्यंतं ति वा
च्यं भव॥सपिंडानां तु नामकरणानंतरमग्निदानादौ दिसंस्कारकरण
कवाच्यं॥ऊर्ध्वकरणसद्यः शुद्धिः॥ ॥तदाह कंसलक्षणं॥ऊर्ध्वं तज्जातनः
शनिशोचार्थं तथा॥सपिंडानां तु सर्वेषामभिकरात्रमशौचकमि
ति॥ ॥याज्ञवल्क्यापि॥ऊर्ध्वं तज्जननात्सद्य ऊर्ध्वं नैमित्तिकीस्मृता॥ति
वाच्यमावगाहनाद्गावाच्यमनःपवनमिति॥नामकरणादूर्ध्वमग्निदा
नादिकमपिविकल्पेन कुर्यात्॥ ॥तदाह मनुः॥नाभिवर्षस्योकर्ध्वाद्वा

अवेरूदकक्रिया॥ जातदंतस्य वा कुर्यान्नाभिं वापि कृतसति॥ अशौच
कक्रियलूदकक्रियायामग्निदानपूर्वकत्वादग्निदानस्य व्यपलक्ष
नम्॥ सवसंस्कारः तत्पश्चीभव॥ ॥तदाह लोगाक्षिः॥ ॥तत्पश्चीभवादकं
कुर्यात् तत्पश्चीसंस्कारभवयति॥ संस्कारकरणपरनिरवनेनभव॥ ॥
॥तदुक्तं॥ उनद्विवार्षिकं धुनं चूडाकर्मनिरवनं कुरु॥ यमगाथां भ
यमोना यमसकमनुस्मरनिति॥ प्रथमवर्षे अकृतचूडस्य जात
दंतस्यापि संस्कारमस्यप्रकारात्॥ ॥तदाहविष्णुः॥ दंतजातस्य
कृतचूडस्य प्रकारात्तनशुद्धिरिति॥ प्रथमवर्षे अकृतचूडस्य चूडाक

२४७

रणानकरमग्नि संस्कारस्य वन्ध्यकरत्वात् तिवाउमत्र॥ उनद्विवार्षिकं
धुनं गर्भलाभवासपिंडानां तिवाउभवति॥ ॥वसिष्ठस्मरणात्॥ वर्ष
त्रयादूर्ध्वं मकृतचूडस्य व्यग्नि संस्कारनियमस्तातिवाउसाग्नेयं॥ ना
तिवर्षस्यकर्तव्या वन्ध्यत्वेरूदकक्रियेति॥ मनूनान्यूनतिवर्षस्य संस्का
रानिषेधनतिवर्षादूर्ध्वं मलनूज्ञानात्॥ अकृतचूडानां कन्यानां मर
णेसद्यःशुद्धिः॥ ॥तदाहापस्तंबः॥ अकृतचूडायामपि वाग्दानान्पू
र्वं मकाहनशुद्धिः॥ ॥तदाहव्यासः॥ अदत्तस्वदकाकन्यासु बाले
षु कुविशेषधनमिति॥ अदत्तावाग्दानवहिना॥ कन्यानाग्नेयविषयति

पूर्वमवसापिश्चे॥ ॥तदाहवसिष्ठः॥ अदीनानां तु स्त्रीणां त्रिपूर्वमवि
ह्लायतन्त्रति॥ वाग्दानादूर्ध्वं विवाहसंस्कारान्पूर्वं पितृकुलपतिकुल
यत्रिवाहमाजोचम्॥ ॥तदाहमरीचिः॥ वाग्दानपूर्वं पदलाभयोनेव
प्रतिपादिता॥ असंस्कृतानुसाहस्या त्रिवाहमृतथासमतं॥ त्रि॥ आक
वलंप्रतिपादिता वाग्दलावाग्दानपूर्वं नेव प्रदाय्यं कैश्चेन्नय्यः॥ ड
तथापितृपतिपदयाविलयर्थः॥ विवाहानन्तरमाजोचविधुना वि
जोषादजिनः॥ संस्कृतासु स्त्रीषु नाजोचं पितृपदः॥ तस्यसवेमव
जेवतपितृगृहस्थानां तदेकमात्रं त्रिवाहं चेकवाहं चति॥ एकवाहप्रस

२४८

न॥ त्रिवाहं मवलेत्यर्थः॥ अदैवथावस्थाकृतमाजोचं सर्ववर्णसाधारणम्॥
॥ ॥तदाहांगिराः॥ अविजोषतवर्णानां मनूपूर्वगः॥ त्रिवाहानूरुवक्त्रिवि
नि॥ अदैवथावस्थाकृताजोचं॥ ॥अथकृतसंस्कारानां वर्णविजोषतमा॥
॥माजोचविजोषउच्यते॥ तत्रविप्रस्य मोडीवंधनानकवं मवलेसंपूर्णाजो
चम्॥ क्षत्रियस्यधनुर्ग्रहणानकवं॥ वैश्यस्यप्रतोदग्रहणानकवं॥ शूद्रस्यव
स्त्रद्वयग्रहणानकवं॥ ॥तदाहहारीतः॥ आमोडीवंधनाद्यनकवं मृता
वाक्कनादि॥ स्वस्ववर्णोक्तः॥ स्वोक्तः॥ विप्रः क्षत्रियस्यधनुर्ग्रहणं॥ आप्रतो
दग्रहाद्वैश्यस्य शूद्रावस्त्रद्वयग्रहादि॥ मोडीवंधाद्यनंतरं दाहेविजोद

कदानादिसंस्कारान्॥ संपूर्णलोकव्यवकर्तव्याः॥ स्मृतिविप्रतिपत्तिभवतपूर्व
द्वारधनिर्हरन॥ यान्यभाक्तरपूर्वसुग्रंथायांद्विजन्मनः॥ दाह
दिकर्मपूजादिनिःकार्यं॥ ॥तद्दकस्मृतिसंग्रहः॥ पुत्रः पौत्रश्चनप्तृ
तृः पुत्रिकापुत्रतत्वनि॥ अतपुत्रलक्षनद्वादशविधपुत्राउच्यते॥
॥ ॥तत्रयाह्वल्क्यः॥ उरसोधर्मपत्नीवस्तत्समःपुत्रिकासुतः॥
॥क्षेत्रजःक्षेत्रजातस्तुसंगोत्रेतरवेलवा॥ गूढजश्चतथोत्पन्नोगृह
यस्तुसुतःस्मृतः॥ कानीनःकन्यकाजातोमातामहसुतःस्मृतः॥
॥अस्तायांसतायांवाजातःपौनर्भवःस्मृतः॥ दत्तात्मातापितावाय

सपुत्रादत्तकारत्वत्॥ क्रीतःसुतास्यांविक्रीतःकृत्रिमस्यास्वयंसुतः॥द
त्तोमातापितृभ्यांदत्तोगर्भविलःसतादनः॥ उत्सृष्टोगृहगतयस्तुसापिविज्ञा
तवत्सुतः॥ पितृदायहरःसर्वपूर्वजातावयवःपरः॥ सजातीयश्चयंप्राकः
स्वतंत्रयथाविधीति॥ सवर्णेधर्मविवाहेवेदा॥ तस्यांजातउरसामुख्यः॥
॥तथाचास्मृतिविवाहदा॥ स्वतुल्यमविवाहदास्वर्णेस्वपितृजोरससुत्स
मःपदवाच्यः॥ ॥अतएवयंक्रमः॥ कालादर्शेप्राकः॥ यथामातापितृभ्यां
धर्मदहिकमौरसंःपुत्रःकुर्यात्॥ तदत्तावपुत्रः॥ तदत्तावपुत्रोत्तदा
त्तावपुत्रिकापुत्रः॥ पुत्रिकापुत्रस्तुलग्नद्वधाविग्रहः॥ पुत्रिकायाःपुत्र

०० त्यकः॥ यथा॥ अत्राहकां प्रदास्यामि तु त्यं कन्यामलंकृतां॥ अस्याश्चाजा
यतं पुत्रः समं पुत्रातवदिति॥ पुत्रिकैव पुत्र ०० त्यवतः॥ तदत्तावदत्तकः
॥ तदत्तावक्रीतः॥ तदत्तावकृत्रिमः॥ तदत्तावदत्तः॥ तदत्तावज्ञ्यविद्धः॥ त
दत्तावपत्नीः॥ पत्न्यत्तावगूढः॥ तदत्तावकानीनः॥ तदत्तावपौनर्भवः॥
॥ तदत्तावसहोढजः॥ ॥ येतु ०० त्वचनं॥ पुत्रात्तावतु पत्नीस्यात्तद
त्तावतुसादवत्०० ति॥ तत्तु कानीनादि पुत्रयतिरिक्तपुत्रात्तावविषयं॥
॥ कानीनादीनां चतुर्णां पत्न्यत्तावविकारस्य स्मृतिसंग्रहाकन्वाद्यथा॥
कानीनगूढसहजपुनर्हृतनयाश्रयः॥ पत्न्यात्तावधिकुर्य्युस्तज्ज्ञवा

२५०

स्कामतां०० ति॥ तदत्तावधनहारी दौहित्रः॥ तदत्तावसादवत्रातः॥ तदत्ताव
अत्सादवः॥ तदत्तावतत्पुत्रस्तदत्तावपितः॥ तदत्तावमातः॥ तदत्तावस्नुषा
॥ तदत्तावकलिनीसादवः॥ तदत्तावतत्पुत्रः॥ तदत्तावसापित्रः॥ तदत्ता
वसादकः॥ तदत्तावमातुः सापित्रः॥ तदत्तावशिष्यः॥ तदत्तावऋत्विक
॥ तदत्तावआचार्यः॥ उपनीयसांगवेदाध्यापितः॥ तदत्तावनयतिः॥
॥ प्रतिग्राहकायनयतदर्थदत्ताकारयदिति॥ अत्रवाक्यानि॥ तदात्तस्य
मनुः॥ पितुःपितुश्चकुर्वीतसूतयोरौरसःसुतः॥ चेत्तमधिकसं
स्कारंमनुपूर्वकमादतां०० ति॥ स्मृतिसंग्रहपि॥ पुत्रः पौत्रश्चतत्पुत्रःपु

त्रिकापुत्रवचनात्। तथाच॥ पुत्रः कुर्याच्चितुः श्राद्धं पत्नीचेन्नदसन्निधौ॥
धनहार्यधदोहितृस्तत्रात्रात्रचतत्सुतः॥ तथा॥ त्रातुः सहोदरात्रा
तात्कुर्यादाद्यादितत्सुतः॥ ततः स्वसोदरात्रातनदशौकाश्वतुतत्सुतः॥
ति॥ तथा॥ उक्तिस्त्रवंधवंधुर्पितामातातथाग्रजः॥ जननीचापिसं
स्कुर्यान्सहदरनान्यथारुदिति॥ ननु॥ नचमातानचपिता कुर्यात्पु
त्रस्यधेरुकं॥ नाग्रजस्यतथात्रातात्रात्रद्धंचकनीयसामित्यादि॥ दा
क्षमिति॥ पितुः पुत्रस्याद्धं दद्दिकानिबधालयाः कथमधिकारः॥

२५१

निवत्॥ नाधिकारस्यपूजायधिकारसद्भावविषयत्वंसद्भावविहीनविषयंवा॥
॥ ॥ तदाहवौधायनः॥ यदिस्त्रहनकुर्यातांसपिंडाकरणंविना॥ तयायद्यु
विलंबनतासामपिसमावरत्॥ कुर्यातांमातापितरौविनिविहृयः॥ का
त्यायनाधि॥ अनुजाग्रजावापित्रातुः कुर्यौचौतसंक्रियां॥ ततस्वसो
दरातद्वत् क्रमलगनयस्त्रयाविति॥ ॥स्मृतिसंग्रहे॥ पत्नीत्रातावत
ग्रायपितामातास्तुषातथा॥ रुगिनीतागिनयश्च सपिंडसादकस्तथा॥ अ
सन्निधानपूर्वेषांहरुरुवपिउदासमताः॥ ॥मार्कंडेयपुराणे॥
॥सत्पुत्रकनवंधूसस्वाविन्धसूत्रकथा॥ जामातावहतः कुर्यादद्वि

लंपेत्र्यभिकमिति॥ सर्वाणावकुन्यपिः कार्यकस्यविस्यन॥ तद्धा:
गीयेन्नेः सम्यक दाहाद्याः सकलाक्रियाः॥ सर्वाभावर्वर्णानां वां
धवानयनियमः॥ ॥स्कन्दपुराणेपि॥ सर्वाणावस्त्रियः कार्यः स्व
रूपनामसंगकमिति॥ अनुस्त्रियः॥ नियत्नीअनिविका॥ पत्नीतु ध
र्म्मविवाहादेव॥ आसुरादिविवाहादा सातु स्त्रीमात्रेणभवेत्॥ ॥तदा
दुगतानयः॥ धर्म्मविवाहनदायासापत्नीपत्निकाकिता॥ सहाधि
कानिनीअबाय्यस्तादो धर्म्मकर्म्मणीति॥ क्रयक्रीतानुयानीनसा
यस्यनिधीयते॥ नसादेवनचिंत्यस्यादासीनांमूनयाविदुरिति॥०॥

२५२

॥॥ग्येतसापि॥ पूर्णावसपिंडामातृसपिंडागिष्यादयस्तदावअवि
गयाय्यविति॥ ॥विष्णुपुराणेपिविशेषउक्तः॥ पूर्वाक्रियामध्यमाद्य
तथैवाकृतसंक्रिया॥ त्रिः प्रकाराक्रियाज्ञातास्तासांअवेगुणुष्वमा॥ अ
ष्टादशानांमध्यतुयादाहाद्याःक्रियास्मृताः॥ ताःपूर्वाःमध्यमामासि
यस्येकाद्विसंस्थिताः॥ पुनर्विहत्वमापन्नसपिंडाकरणादनु॥ क्रियेत
याःक्रियाःपित्रा प्रायश्चित्तानुयाकृताः॥ पितृमातृसपिंडेषुसमान
सापिलेसुधा॥ तत्संघातगतेवापिराज्ञावाधनहानिना॥ आघादयःक्रि
याःकार्याःपूर्णाश्चेत्रवयाकृताः॥ दोहिंडेवानवग्रेष्वसुनयेसुथेति॥

॥अपुत्रायाः स्त्रियाः कार्य्या पत्नी पुत्रावेक्षं दहिकं कुर्य्यात्॥ तदाह मनुः॥०॥
॥वंशो नाम क पत्नी नाम कार्य्यतः पुत्रिणीकरवत्॥ सर्वास्तासां न पुत्रत्वाद
पुत्रवत्कर्म मनुरिति॥ ॥कात्यायनोपि॥ विदध्यात्कोरसः कोऽपि जनन्या
ऊर्द्ध्वदहिके॥ तदाह वसपत्नीजः कुलुकाद्याः कथावत्॥ न ग्रामकाव
कुपतिस्तदकाव सपिण्डकाः॥ ॥गर्ग्वापि॥ कार्य्यापिंडं पतिर्दद्यात
कुलुकार्य्यात्यथैव च॥ स्वग्रहे सुस्नुषा चैव तदकाव पिसादवत्॥ स
पत्नी वा कुर्य्यात्॥ ॥तद्दकं सम्यर्थसार॥ पुत्रकाव मिथ्या दंपती स
पत्न्यथेति॥ अतः सर्वकाव सं दनासन्निधानमुच्यते॥ ॥मनुर्विना

२५३

नसात्॥ असंनिधानं विनाग्नेन दग्धाकरस्थिलावरुवति॥ अन्यथा पुत्र
दावधिकार दग्धाकरस्थिन सति मतस्य कर्म्मलोपावश्यस्यात्॥ तथा च
सति॥ असंग्रातः संग्रातो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान्॥ अथ सह निधाद
ग्नेन संदग्धाह समाचरेत्॥ इति॥ वचनमप्यनुपपन्नस्यात्॥ अतः
वाक्येन कर्म्मस्वर्गविनियोजयेत्॥ धर्म्मपत्नी वपत्यवभव॥ ॥तदाह
कात्यायनः॥ असंस्कृतनपत्नी वा वा क्रमाग्निसमुकं॥ कर्त्तव्यमप
त्नसर्वं कार्य्यं दग्धमवहीति॥ वर्जयेद्वा कृतं कृतः ग कार्य्यं स
र्वमौर्ध्वदहिकमनुवत्कुर्य्यात्॥ वर्जयेदूर्द्ध्वमकृतं कृतापि सर्वमनुव

कुर्य्यात्॥ ॥तदाह सूमन्तुः॥ अनूपनीतापि कुर्वीत मन्त्रवत्पेत्र मधिकं॥
॥यज्ञसोकात्रकृतः स्यात यदि स्याद्भ्रातिवत्सर ०० ति॥ ॥ननु॥ कात्यायनः
कुर्वीत उदकं पितृभ्यवेत्र॥ स्वधाकारेप्रयुंजीत वेदाध्ययनकारयेत्॥
०० ति॥ तथा॥ कात्यायनीतमुपितृ श्राद्धे समाचरेत्॥ उदाहरेत स्वधाकारं
नतु वेदाद्रतां असाविति॥ ब्रह्मचार्य्यपि मातापितृ पाध्यायाचार्य्यानां श्राद्धं
दद्यात्स नास्तिक ०० ति॥ ब्रह्मचार्य्यपि मातापितृ पाध्यायाचार्य्यानां श्राद्धं दद्यात्
मन्त्रकात्रेनतु जीतसूत्रकिंतु स
मम श्राद्धं दद्यात्संवत्सरं कुर्य्यात्॥ ॥तदाह याज्ञवल्क्यः॥ आचार्य्यपितृ उ
पाध्यायानिहत्यापि व्रतीव्रती॥ मृतकात्रेनतु जीतचरेत्सहसंवसरं॥

२३४

ना॥ नातिव्याहरेयज्ञ स्वधानिनयनादन ०० ति॥ स्वधानिनयनेपुन
कर्म्म॥ ननु असमर्थवालकपुत्रदनकाधिकारिः॥ समर्थेसर्व
मन्त्रवत्किंन क्रियन ०० ति वत्सल्यं॥ सतिपुत्रे निबंधात्॥ ॥तथा मृतश्राद्धं
मापि॥ पुत्रे मृतवर्तमानमृतान्यावेकारयेत स्वधां॥ अनूकल्याद्धि पुत्र
स्य श्राद्धं कुर्य्यात्स नास्तिक ०० ति॥ ब्रह्मचार्य्यपि मातापितृ पाध्यायाचा
र्य्यानां श्राद्धं दद्यात्कुर्य्यात्॥ किंतु॥ मृतकात्रेनतु जीतसूत्रकिंतु स
मम श्राद्धं दद्यात्संवत्सरं कुर्य्यात्॥ ॥तदाह याज्ञवल्क्यः॥ आचार्य्यपितृ उ
पाध्यायानिहत्यापि व्रतीव्रती॥ मृतकात्रेनतु जीतचरेत्सहसंवसरं॥

॥मातापितृ यतिनिकाविलथसनवाह॥नब्रह्मचारिनेः कुर्य्याद्वा ब्रतस्थस
मापनात॥समाप्तवेदकेकुर्य्यात्तु वेदकेयतिनानथ॥०॥तिडदकमिति
पितृदानेस्याप्यपलक्षणम्॥मनूक्तिः॥आदिष्टोभादकेकुर्य्यादाब्रतस्थस
मापनात॥समाप्तवेदकेकुर्य्यात्तत्रमधुविर्तवदिति॥स्त्रीवाआज्ञविधि
क्रियाहीनरुवनि॥ ॥वृद्धमनूः॥स्त्रीवाआभादकेकुर्य्यस्तनाद्वाब्राह्मणा
तिधर्म्मिणः॥नतुरुद्रुद्रांश्चैवसूर्य्यवैवयाधिनः॥०॥तिपूर्वकसपि
ण्डाद्यधिकारिनिरपिमनानापापंश्रादीनांमोक्षदहिकेनकार्य्यः॥—॥
॥तदाहयाज्ञवल्क्यः॥पाषंडिनाश्रिनास्तनारुद्रघ्नःकामगादिकाः॥सू

२५५

रापजात्मत्यागिनाश्चैवनिःशादकतानिनः॥पाषंडंतद्वदाश्रलिंगधारि
णः॥अधिकारसत्याग्रमविरोधवहिताअनाश्रिताः॥ब्राह्मणास्वर्णयति
निकाक्रमदुःखहानिनस्तनाः॥पाषंडादिमतनाश्चैवनिमित्तकाराबास
तस्सपिंडोदकानकार्य्यमित्यर्थः॥ ॥अंगिराः॥वैडालाद्रुद्रकास्सर्वाने
वेश्रनाद्ब्राह्मणादपि॥दंष्ट्रिस्त्र्यंगनास्त्रिस्त्र्यंगमतंपापकर्म्मणाम्॥ ॥
॥मनूरपि॥वथासंकरजातानाप्रवक्ष्यवसूनिष्टनां॥आत्मनस्त्या
गिनाश्चैवनिवर्त्तनादकक्रियति॥आत्मत्यागिषुविरोधाःगानमनाकः
॥प्रायानाशकगमुक्तिद्विभादकादक्षनप्रयतनेश्चैबनामिति॥नगंबा

गयागंगादिषु पुण्यनदीजलदिष्वावर्मानकरेनारायणबलिंकृत्वा
सर्वमौर्ध्वदैहिकं कुर्यात्॥ ॥तद्यथा॥ आत्मनस्त्यागिनां नास्तिपतितानां तथा
क्रिया॥ तत्रापितथागंगायाः संस्थापनं मतमिति॥ ॥अष्टिंगमतिः॥
॥गयाब्रह्मकपालानां पतितानां तथैव च॥ ऊर्ध्वं संवत्सरात्कुर्यात्
सर्वमेवार्ध्वदैहिकमिति॥ ॥वृद्धयाज्ञवल्क्यः॥ नारायणबलिंकृत्वा
लोकगर्हाभयात्तरः॥ तथा तत्रापि रुद्रकोटीनान्यथेत्यब्रवीन्मनुः॥ अ
यूषजूनित्यत्वान्नायानुसारेणद्विगुणं प्रायश्चित्तविधायनारायण
बलिंकृत्वा संकल्पादर्ध्वगतिकार्यं॥ अन्यथा कर्मलोपस्य सद्भावा॥

२५६

दिनान्ते सुविवादितमार्गेन मृतस्य विषयजूनिरसाविलोपडकः॥ ॥वक्तव्य
प्रदिपदपूजा अमस्यैव कुर्यात्॥ पात्रानिरुद्दकदानाय जमानवर्षामृत॥
०० ति॥ आदिनाग्निर्ब्रह्मणविषयगुपगमः॥ ॥चतुर्थ्यनन्त्वपाकेनन्नोहिवि
प्रेर्दगायदि॥ आदिनाग्निर्मताविष्वविलोपनात्सघातकः॥ दहनब्रह्मणंवि
प्रालोकाग्निमनुवर्जितं॥ दग्धास्थीनिपुनर्दद्यादीवनकालयलतः॥ घ
ग्निनास्वमनुदपथगेवपुनर्दहदिति॥ एवं निर्दितमत्यूसमानामकतप्र
यश्चित्तानां त्रिहनोर्ध्वदैहिकं कृत्वा प्रायश्चित्तनगुद्धारवति॥ तद्यथा कमास्नाय
॥ कृत्वानिमूदकंस्नानं स्पर्शनंवहनंकथं॥ वहूकदानुपानंचतत्कुन

वसुधाति॥ ॥सम्मलापि॥ ज्ञांमन्यतमविषयावहनिदकनिना॥ कपादकक्रिया
कत्वाकर्तुसांगपनंचरत॥ ॥उकनिमित्तं४पुसादननिमित्तानांत्वालोचा
दिकंकार्यं॥ तदाकांगिता४॥ ॥अथकस्मित्पुसादनप्रियतास्यूदकादिति४॥
॥तस्यालोचविधानंकर्तव्यावादकक्रियति॥ ॥ज्ञासुकमाग्नेयस्मघात
विषयविशेषास्वादित्यंपूनालादिषूकं४तथा॥ ॥वद्वलोचस्मतलूकपुला
स्यातारिषकक्रिया॥ ज्ञात्मानघातयद्वस्तुस्वस्मानंगनावृति४॥तस्यत्रिवाप
मालोचंद्वितीयस्वस्तिसंचयं४॥ तृतीयतदकंकत्वाचतुर्थेश्राद्धमाचरत॥
॥ ॥सर्वदिनतुविशेषं४॥ ॥स्मलथसाधपाकं४॥तस्यनागवृतंकार्यंत

२५१

काद्धाद्ध्वाटीवयानिरामानिमानुष॥ तावत्कालेवसस्वर्गेकुर्वियानू
गच्छति॥ तथावा॥ बालस्यहीयथाबालविलाद्धवतविलात॥ तद्वद्धवस्य
सानारीतनेवसहमादत॥ तत्सापत्रमास्कायस्कयमानाप्यरागत्वे४॥की
ज्ञतयतिनासाद्धंयावदिद्धाश्रतुर्दशति॥ ॥हारीतापि॥मरतकुर्वियां
नारीसमारुद्धनागनं॥ सार्धंधतीसमाप्राकास्वर्गलोकमहीयत॥याव
ज्ञाग्नेमरतपत्नीस्त्रीनास्मानंपुदाहयत॥ तावत्तमूर्धतसापिस्त्रीगत्री
नाकथंचनति॥ तथा॥ वृद्धाधावाकतधोवामितुधावारुवत्यति४॥पु
नाप्यविधवानारीतमादायसतानूयति॥ ज्ञूयंचसर्वासांस्त्रीनामगति

नीनां मवालावस्था नामावेजालेसाधारणधर्म्मः॥ ननु॥ सत्यं नु नामतेना
स्ति ब्राह्मणब्राह्मणसनाथ॥ यास्त्रीब्राह्मणजातीयास्तं पतिमनुव्रजेत्॥ सास्वर्ग
मास्यघातननास्मानेन यातिनरकं॥ ॥०० एवमादिवाक्यैः ब्राह्मणब्राह्मणजन
नसतनिषधात कथं सर्वस्त्रीणां साधारणधर्म्मः०० एवं॥ ॥सत्यं॥ निष
धात पथि गाहविशेषत्वात्कृकमूगनसा॥ पथकविलिंसमारभ्य
नविभांगंनुमर्हति॥ अन्यासांचैवनारीणां मुधर्म्मायपतेस्मृतः०० ति॥ यावि
जातविशेषउक्तः॥ ॥दशानुगमतपत्नीब्राह्मणब्राह्मणस्त्रिः॥ सदानु
गमतेरवस्थानां०० तत्रासावस्थारूपेपियतिपादकादिकंविद्धं किमपिग

हीत्वाविकारावपिरुवति॥ पथकविलनुग्मसनादिनि॥ अस्त्रीणांगवीरांगवा
नगवारतुल्यत्वादकविलाभाहनेमिव॥ तेथअन्वाभाहनविधिश्च॥ ॥सत्य
थसाधारणः॥ अन्वाभाहनंसर्वजातिस्त्रीणांपतिव्रतानां प्रशस्तं॥ आत्मनोहर्ष
सर्वपापक्षयपदंनरकालाभनंचअनकस्वर्गदलदंभाहदेव॥ स्वर्गमन
आयुराभाग्यैश्वर्यपुत्रमित्रादिसर्वसंपत्क्षयपदंनरकालाभनंचअन
कस्व स्वर्दवदुःखदारिद्रविधव्याधिनादिनाशमित्यादिलपुराणस्मृतिषु
श्रूयते॥ तस्माच्चाभाहनंगर्हिआदिनिषिद्धं॥ ब्राह्मणगर्हिआब्रह्मरुत्वासमं
हडियादिगर्हिआहडियादिवधनवा॥ सवर्णीयाःपत्नीसहकविलाभाहनंकार्यं॥

॥ब्राह्मणानां कविलाशादनमेव॥ तत्पथ कविलाशादनं कार्यं॥ क्रियादिभिः॥
एतैर्विदग्धानां तत्पथ कविलाशादनमपि॥ अस्य वर्णस्य पथ कविलाशा
दनमेव॥ ब्राह्मणानां कविलाशादनमेव कार्यं॥ अन्यशादनं कविलाशादिभिः॥
॥प्रयागं कृत्वा दक्षमानं हुत्वा विधिना वह्निप्रविशेत्॥ विधिना ब्राह्मणानां भादादि
यतिना प्राजापत्यं चरेत्॥ संघातमरणे च विशेषमस्तु वा कः॥ यथा॥ स्त्री
पुरुषमरणे कस्मिन्नेव दहने कालप्राप्ते सर्वेषां समानधर्मणां पत्नी
सहदहने कृते दकपिंडादिकं पतिपूर्वं सर्वं कृत्वा पश्चात् सापिंड्यं कार्यं॥
॥अस्य वर्णस्य समानधर्मणां पत्नीनां च सहदहने उदकपिंडादिकं अस्यादि

२६७

नि २

वासादिनिमित्तं षड्हावश्यं तु हापयेदिति॥ यजमानस्य इष्टयागं कुर्यात्॥
॥नित्यानि हुतादिनि स्वयमेव कुर्यात्॥ ॥तदाह यमः॥ नित्यानि विनि वे
र्कं तत्रैतानि वर्जयेत्॥ तत्रोक्तानि कुर्यादिति॥ ॥अस्यार्थः॥ वितानव
र्जं तान्यानि निवृत्तानि तत्रैव॥ नित्यमपि वितानं ननिवर्तते॥ वितानमामा
नां विस्तृतानि॥ तत्र विधीयमानानि नित्यानि हुतादीनि वितानानि॥
॥तानि स्वयमेव कुर्यात्॥ आवसथ्याग्निहोत्राग्निस्तु वसंवन्धानि सायं प्रातर्हो म
स्थालीपाकादीनि तान्यपि नानिवर्तते नित्यकर्मत्वात्॥ अन्यथा तु यांकरणं
मकरणं वा॥ करणपक्षे तान्यपि अस्य सम्भवः कुर्यादित्यर्थः॥ यत्तु स्मृत्यर्थसारे॥ डो॥

पासनान्मोसायंप्रातर्होमयार्द्धनस्कालीपाकाद्यानित्य नैमित्तिकाः॥ भूतिकादि
तत्वा कार्याणि भवंति॥ अत्रापि स्वद्रव्यत्यागस्मर्कप्रधानं स्वयमेव कुर्यात्॥ अ
न्यदर्थे न कारयेदित्यपि प्रायः॥ अत एव संस्तवहावयसर्वथा न होपयो
दिनि तनेवाकं॥ अस्संस्तवप्रधानकरणं संस्तवनैमित्तिकांन्यदपि दर्शपौर्णमा
सादीनि शुल्लकानि कार्याणि॥ तदकं स्मृत्यर्थसारे॥ ॥ अतमात्मोपयोगानि
साध्यानि हातुदर्शपौर्णमासनित्यनैमित्तिकाः कार्याः॥ शुल्लकत्वात्कार्याणि भ
वंति॥ अतएवनित्यानि हातादिष्वनित्यकानामपिनित्यनैमित्तिकानां प्रातानास्मा
लनाच्च सर्वथा न त्यागः॥ किंत्वनकारयन्॥ कार्यसर्वमपि वर्जयेत्॥ वैश्यदेव

२२४

पंचयज्ञोमहायज्ञादीनिस्मार्तानि वर्जयेदेव॥ तदाकर्मवर्जः॥ विप्रादस्मार्त
मासीत, वैश्यदेवविवर्जितः॥ पंचयज्ञविधानन्तु नकुर्यान्मलजन्मनावि
ति॥ ॥ यत्पुनर्वचने॥ दानंप्रतिग्रहोहोमः स्वाध्यायश्चैतिवर्तनं॥ इति॥ तत्का
म्यहोमविषयं॥ नित्यस्नानादिकंकार्यमेव॥ तदुक्तंस्मृत्यर्थसारे॥ नित्यस्ना
नंशौचमनशनंनियमास्त्वन्यस्मर्तनस्नानंचकुर्यादेव॥ इति॥ इदमा
शौचंस्नानमेवदोषापादकं॥ नास्नानं॥ तदुक्तंब्रह्मपुराणे॥ अपिदाहृष्ट
होत्रास्त्रगकंमनकंथवा॥ अविस्नातनदोषःस्यात्स्नानादिषुकदाचन॥
विस्नातस्तुक्रमेणस्यात्प्रयश्चित्तादिकंक्रमादिति॥ अतएवविस्नातस्तुवि

ति दाता का काऽतस्यां वा ह्यात का कुत्र व दोष ॥ ॥ तद्दकं षट्त्रिंशन्मतं ॥ उ
तस्यामपि विहाय सूतकं नैव दोषकृत् ॥ एकं नापि पवित्रं का कुर्द्दोषमूला
वहदिति ॥ उतस्यां दातृतः कृत्यं ॥ एकं नापि दातृतः कुत्रचन्मतं ॥ दाता ह्या
पि सूतकान्नं राजन दोषा कुत्र व ॥ दातुस्तु सूतकान्नं राजपितृत्व दोषास्य
व ॥ नराजन दोष ॥ ॥ सूतकान्नस्य राज्ञ्यं यमनाकं ॥ उतयत्र दनाहानि
कुलस्यान्नं नतु ॥ ॥ उतयत्र सूतकं मतकं च ॥ कुलस्य सूतकि कुलस्य ॥ रा
जन मध्ये सूतकं सति ॥ ॥ ॥ तद्दकं षट्त्रिंशन्मतं ॥ ॥ ॥ तुंजान बंधुविप्रेषु स्वेन वा मतसूतकं ॥ ॥ ॥ सूतकं दकाचाकः सर्वं तु

२७७

नस्मिन् कर्म्मणि नान्योवमिति रा व ॥ एवं श्राद्धादिष्वपि दातुं कुरा कार्यं व
दितव्यं ॥ ॥ तद्दकं स्मृत्यर्थसारे ॥ दानानां सत्विजां दीक्षीयाणां दक्षिणानां
याज्ञियं कर्म्म कुर्वतां मन्त्रसत्रिणां कर्त्तुं याज्ञायज्ञादि व्रतिनां प्रायश्चित्त
न प्रवृत्तानां राज्ञां मतं आयावद्दुपाधिस्तावदान्योवं नास्य वति ॥
प्रायं राज्ञ्यपि कंयाया ॥ ॥ वार्थ स्वसन्निहितं तन्नाकरा व कुष्माण्ड
मन्त्रेण घृतं हुत्वा विवाहः कार्य्यं न व ॥ तदा हविष्यः ॥ ॥ ॥ अनावश्यविशुद्ध्य
र्थं कुष्माण्डेन हुत्वा घृतं ॥ ॥ संदयात्पंचगव्यानि तत्पुध्यतिसूत
कीति ॥ ॥ अनावश्यकर्म्मणि सूतकविशुद्ध्यर्थं यद्वा देव कृतं नमित्यादिकः

31.6 × 12.4

ष्मांड संहकेन्द्रिति मंत्रे ४ घटं कृत्वा विप्राय मंदत्वा पंचगव्यं प्राश्य शुद्ध ४ सूत्रकोश्रव
श्रकविकादि मंगलं कुर्यादिति ॥ मंगलं ॥ विद्वानामुपकाराय कालज्ञानमुदत्व
मसां ॥ ज्ञापिनारायणेनेदं निर्णयं निर्णयामृतं ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ श्रीसूर्यसनमही
महेन्द्रविवविनिर्णयामृतं श्रीलोचप्रकरणं संपूर्णं ॥ श्रीसूर्यसनरुद्रदिम
लयंग ४ द्वादसागवाद्रदिगं ॥ ॥ ॥ निर्णयामृतमिन्नालोचस्यनिर्णयाज्ञानं ४ ॥ ॥
॥ श्रीमत्पालुगसिद्धलश्रीसूरं ४ श्रीसिद्धलश्रीपदद्वंद्वाराधनसुप्रसिद्धमहिमा
य ४ सिद्धसारस्वतं ४ ॥ आदबादकर्मेबसूर्यमहस ४ श्रीसूर्यसनप्रकाश ४ वंधकर्म्म
लि कालनिर्णयमसावल्लाडनाथ ४ सूधी ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ निर्णयामृतं ४ समाप्त ४ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥